

పుష్పబాణవిలాసశ్చ

వేదము - వేంకటరాయశాస్త్రిచేత

సంపూర్ణాంధ్ర సంస్కృత వ్యాఖ్యలతో

స్వకీయ

జ్యోతిష్మతీ

ముద్రాక్షరశాలయందు

ముద్రింపబడినది.

మదరాసు.

ALL RIGHTS RESERVED. .

1909.

శ్రీ

పుష్పబాణవిలాసః.

శ్రీమగ్ధోపవహాస్వయంగ్రహపరిష్కర్తేషు తుక్తైః
వ్యామర్దాద్గళితైః చందనరజస్యైః పమానాః సారథమ్
కశ్చి జ్ఞాగరజాతరాగనయనద్వద్వ్యః ప్రభాతే శ్రేయః
బిభ్రీ త్కా మపి వెణునాదరసికో జారాగ్రణీః పాతు మా. ౧

శ్రీమ...ఘ—శ్రీమత్ = శోభనలవాచైన - గోప వహా = గొల్ల వెలుగులు
యొక్క - స్వయం గ్రహ = తాముగానే వెళునట్లు ముఖ్యముగా... - పరిష్కర్తేషు
= కాగిలింతలందు, తుక్త...ద్వాత్ — తుక్త = ఉన్నతమైన - చంద = చమ్మల
యొక్క - వ్యామర్దాత్ = ఒత్తడిచేత, చందన రజసి = గంధపుం బొడి, గళితైః
= రాలిపోయినను, అగ్రే = ఒడలియందు, సారథమ్ = (చందన) పరిమళమును, ప
మానా = తాల్చినవాడును, జాగ...ద్వ్యః—జాగర = మేలుకొనియుండుట (నిద్ర
పోమి) చేత - జాత = కలిగిన - రాగ = ఎటుపు గలచైన - నయన = కన్నలయొ
క్క - ద్వద్వ్యః = కవ గలిగినవాడును, (అయి), ప్రభాతే = ప్రాతఃకాలమందు, కా
మపి = అనిర్వచనీయమైన, శ్రేయః = సొంపును, విభ్రీత్ = పోంచుచున్న, జా
రాగ్రణీః = జారశ్రేణుడు (అనగా శ్రీకృష్ణుడు), మా = మిమ్ము, పాతు = కా
పాడునుగాక. విశేషము, స్వభావోక్తి, పర్యాయోక్తము, రసవంతము, శ్రేయ
ము - అనునర్థాలంకారములు. వృత్త్యనుప్రాస మనుశబ్దాలంకారము. కావ్యలక్షిడిత
వృత్తము.

శృంగారచన్ద్రికా.

అజ్గప్రభాభీ రమ్యాభిః శ్రీణాం ముద ముదచ్ఛయన్
శ్రేయసే భూయసే భూయా త్కోఽపి గోపాలరాలకః.
పుష్పబాణవిలాసస్య కావ్యస్య రసకాలినః
శృంగారచన్ద్రికాభిఖ్యాం వ్యాఖ్యాం విరచయా మ్యహమ్.

అథ కవిః గోపికావల్లభచరిత్రప్రతిపాదనపవిత్రం పుష్పబాణవిలాసాఖ్యం శృంగార
కావ్యం చికిత్సః ఆదౌ మధ్యశత్యా చాకిపం ప్రయుక్తైః శ్రీమ దితి.—అత్ర ప్రథమం
భూదేవతాకవ్య మగణాస్య ప్రయోగాత్ కన్ద్రికేర్థ్యాణాం శుభం భవతి. త దుక్తమ్:

‘మో భూమి స్త్రిగురుః శ్రియం వితనుతే, నః స్వ స్త్రిలో జీవితం,
యో వా ర్యాదిలఘు ర్ధృతిం చ, పవనో దేశభ్రమం సోఽక్ష్యగః,
కోఽగ్ని ర్మధ్యలఘు ర్ధృతిం, దినమణి ర్మధ్యే గురు ర్జ్ఞ రుజం,
తో జ్యో రక్ష్యలఘుః శ్రియం, ముఖగురు ర్భ స్తారకేళో యశః.’ ఇతి.

మగణసన్నిధానసమనంతరః సగణోఽపి శుభప్రద ఏవ. త దుక్తం చమత్కారచన్ద్రి
కాయామ్:

‘మ య ర స త జ భ న సంజ్ఞా గణాః ప్రసూతాః పర స్తు పూర్వస్తాత్,
జన్మోఽత్ర జనకనికటే సుతవ ద్వితమోతి నాశుభం కర్త.

సర్వమూలం తు మగణం ప్రాప్య సర్వే గణాః శుభాః.’ ఇతి.

ప్రథమవర్ణాఽప్యత్ర శుభ ఏవ. య ద్యపి కూరేణ రేఫేణ యుక్తత్వా త్సమ్య స్యాపి
ఆద్యవర్ణస్య త్యాజ్యతా ప్రసజ్యతే-

‘తుం వినా కూరసంయుక్తః సామ్య స్త్యాజ్యో విషాన్న వత్;
క్షేష స్తు కషయోః శ్రేయాః శుచిశ్రావణయో రివ.’ ఇతి,

త థాపి ప్రశస్తార్థపరస్య శ్రీశబ్దస్య ప్రయోగా న్న దూష్యతా. తథా చోక్తమ్:

‘దేవతావాచకాః శబ్దా యే చ భద్రాదివాచకాః

తే సర్వే వైవ నిన్ద్యాః స్యు ర్లిపితో గణతోఽపి వా.’ ఇతి.

స్పష్టికృత మేత చ్చమత్కారచన్ద్రికాయామ్:

‘మజ్జశాథాభిధానో వా దేవనామాజ్క మోఽపి వా

గణో న దూష్యా వర్ణ శ్చ, దేవతాధిష్ఠితాశ్చ వత్.

చతుర్ముఖముఖేత్యాదౌ చవర్ణా జగణోఽపి చ

బ్రహ్మనామాజ్కీతత్వేన కావ్యాదా వపి శోభనా.

శృంగారవీరసౌహార్ద మి త్యత్ర తు కృతే ర్ముఖే

ఋవర్ణగః శవర్ణోఽపి మజ్జశాథోఽవిశిష్యతే.

ప్రసక్తః పాత్ర మి త్యాదౌ ప్రకషణ స్యాభిధానతః

పకారో రేఫయుక్తోఽపి స్ఫుటం కావ్యముఖే శుభః.’

సామ్యసామ్యవివేచన మ ప్యత్ర కృతమ్:

‘శస్తాః కావ్యముఖే వర్ణా స్తత్త్వద్దైవతమూర్తయః

కర్తూః కారయితుః శ్రోతుః కల్పయన్తి శుభాశుభే.

అకారః ప్రీతిదాయా స్యా, న్నిషేధే తు విపర్యయః,

ఆకారో హాషణదః, సోఽపి వ్యథాగ్త్యాదిషు మోచితః.

ఇకారాదిచతుష్కం తు కుర్యాత్ తుష్టిమనోరథౌ,

ఋకారాద్యా శ్చ చత్వారః సంతతి స్తస్మిన్మహేతవః.

ఏకారాద్యా శ్చ చత్వారః కామవాజ్ఞోత్సభూతిదాః,
 లక్ష్మీకరః కవగః స్యా చ్చకారః కీర్తినాశనః.
 చజకారా రోగహరా, యుఞ్ఞాతు మరణప్రదౌ,
 టళకారా భేదకరా, డః శుభో, ఛ స్వకా నికృత్.
 వస్తులోభకరో ణ స్తు తకారో విఘ్న నాశనః,
 ధకారో యుద్ధకారీ స్యా, ద్దధకారా ధృతిప్రదౌ.
 నకార స్తాపకృ, త్కశ్చి దనిషేధే శుభః స్పృతః,
 రక్షదాయీ పకారః స్యాత్, ఫకారః సాధ్వసప్రదః.
 ఆరోగ్యకృ ద్భకారః స్యా, ద్భకార స్వలిభాగ్యకృత్,
 మకారః త్మోదకృ, ద్య స్తు శ్రీదో, రేఫ స్తు దాహకృత్.
 లూ జాడ్యకృ, ద్వకారః స్యా ద్వాగారోగ్యత్విషాం ఖనిః,
 ఊష్మాణ స్సుఖ ఖేద శ్రీ నిర్వాణ నిధయః క్రమాత్.’
 (శషసహ శ్చత్వార ఊష్మాణః.)

అథ శ్లోకార్థః ॥ శ్రీః శోభా -

‘శ్రీ ర్వేష రచనా శోభా సంప త్సరళశాఖిషు.

వాణీ లక్ష్మీ లవణ్యేషు విషే బిల్వె ప్యథ త్రిషు.’ ఇతి నా. -

శ్రీమత్యః శోభావత్యః - యాః గోపవద్వః తాసాం యే స్వయంగ్రహపరిష్వక్తాః -
 స్వయం గ్రహః స్వయ మేవ గ్రహణం - తత్ప్రధానాః - పరిష్వక్తౌ ఆలింగనాని * మ
 ధ్యమపదలాపిసమాసః - స్వయంగ్రహేణ పరిష్వక్తౌ ఇతి * తృతీయాసమాసో వా -
 తేషు, గోపవధూనాం శోభాశాలితోద్బూటనపూర్వకం స్వయంగ్రహలింగనానాం ప్రతి
 పాదనా ద్భగవతః శ్రీకృష్ణస్య లోకోత్తరసౌందర్యం తత్ప్రయుక్త స్తాసాం తస్మిన్నను
 రాగాతిశయ శ్చ వ్యజ్యేతే, తుజ్గస్తనానాం యో వ్యామర్దః పరిషీడనం తస్మాత్ * క
 ర్మణి షష్ఠ్యాః సమాసః - య ద్వా తుజ్గస్తనై ర్వామర్దః పరిషీడన మితి కరణే తృతీ
 యా * ‘కర్తుకరణే కృతా బహుళ మి’తి సమాసః, చందన రజసి మలయజ పరాగే,
 గలి తేఽపి - సర్వాణామే చందనే గోపాన్గనా కఠినమచ మథిత త్వేన చూణతాం ప్రా
 ప్య పరిభ్రష్టే సత్యపి, అజ్ఞే శరీరే * ‘అజ్ఞం ప్రతీకోఽవయవ’ ఇతి కోశకారణ అగ్నేశబ్ద
 స్యావయవపర్యాయేషు పరిగణితత్వాత్ కథం తస్య శరీరపరత్వమితి నశబ్దనీయమ్ -

‘అజ్ఞం గాత్రాన్ని కోపాయ ప్రతీకే ప్వప్రధానకే.’

ఇతి ‘నానాగ్ధరత్నమాలాయాం శరీరపరత్వ స్యాపి ప్రదర్శితత్వాత్, సౌరభం చందన
 వైవ పరిమళం, వహ్ని దధానః, జాగరేణ నిరస్తరక్రిడాలమ్పటత్వేన నిణిద్రత్వేన -
 జాతరాగమ్ ఉత్పన్న రక్తిమగుణం - నయనద్వద్వం యస్య స తథోక్తః-

‘రాగోఽనురాగే మాత్సర్య లాక్షదౌ రక్తిమ త్విషాః.’ ఇతి విశ్వః,

తథా ప్రభాతే ప్రాతఃకాలే, కా మ ప్యనిర్వాచ్యాం, శ్రియం సంభోగచిహ్నజనితాం
లక్ష్మీం, బిభ్రత్ ధారయన్ * 'నాభ్యస్తా చ్చతు రి'తి నుమభావః, వేణునాదే - రసికౌ
రాగవాన్ - రసోఽస్యా స్తీతి రసికః * 'అత ఇనితనా వి'తి తస్మిత్త్యయః-

'శృంగారాదౌ జలే వీర్యే గుణే రాగే ద్రవే రసః.' ఇ త్యమరః,

క శ్చ జ్వారాగ్రణీః కొఽపి గోపికాజారనాయకః - భగవాన్ వాసుదేవ ఇతి యావ
త్ - తస్య స్వవాచకపదేన అనుపాత్త త్వేఽపి విశేషణైః స్ఫుటీకృతత్వాత్, వో యు
ష్మక్, పాతు.

అ త్రాధారస్య చందన స్యాపగమేఽపి ఆఙ్గాయస్య సౌరభగుణస్య స్థితే ర్వర్ణ
నాత్ * విశేషాలంకారః, త దు క్తం-

'విశేషః భ్యాత మాధారం వినా ప్యాధేయవర్ణనమ్.' ఇతి;

తథా కృతవధూపభోగ స్యాకృతే ర్యథావద్వస్తువర్ణనేన, * స్వభావోక్తి శ్చ,

'స్వభావోక్తి రసౌ చారు యథావద్వస్తువర్ణనమ్.' ఇతి;

అస్యాః పూర్వోక్తవిశేషాజ్ఞత్వ మి త్యనయోః * సంకరః; త థాస్య సాధారణరూపేణ
వ క్తవ్యస్య శ్రీకృష్ణస్య జ్వారాగ్రణీత్వరూపేణానువర్ణన మితి భజ్యంతరాశ్రయణరూపః
* పర్యాయోక్త్యలంకారః,

'పర్యాయోక్తం తు గమ్యస్య వచో భజ్యంతరాశ్రయమ్.'

ఇతి లక్షణాత్. తథా సంభోగశృంగారస్య కవీష్టదేవతావిషయరతిభావం ప్ర త్యజ్ఞత్వా
త్ * రసవదలంకారః, లక్షణమ్-

'అజ్ఞభావం రసో యత్ర భావం ప్ర త్యథ వా రసం

భజేత్ స తత్ర రసవదలంకార ఉదీరితః.' ఇతి;

తథా దేవవిషయరతిభావ స్యాపి కవీష్ట సైవ అనుగ్రాహ్యాజనవిషయరతిభావం ప్ర త్య
జ్ఞత్వాత్ * ప్రేయోఽలంకారః -

'ప్రేయోఽలంకృతి రజ్ఞం చె ద్భావో భావాంతరం ప్రతి.'

ఇతి లక్షణాత్; * భావలక్షణం తు కావ్యప్రకాశే-

'రతి రైవాదివిషయా వ్యభిచారీ తథాజ్ఞితః

భావః ప్రోక్త స్తదాభాసా అనాచిత్యప్రర్థితాః.' ఇతి.

(అజ్ఞితో వ్యజ్ఞిత ఏవ.)

ఎతే పఞ్చ అధౌలంకారాః.-శబ్దాలంకార స్తు 'స్వయంగ్రహపరిష్కర్తేషు తుజ్ఞస్త
నె' త్యాదౌ * వృత్త్యనుప్రాసః స్ఫుట ఏవః తల్లక్షణం తు-

'ఎకద్విప్రభృతీనాం తు వ్యజ్ఞానానాం యదా భవేత్

పునరుక్తి రసౌ నామ వృత్త్యనుప్రాస ఇష్యతే.' ఇతి.

పర్యాయోక్తాదీనాం చతుర్ణాం ప్రోగుక్తయో ర్ద్వయో శ్చ అన్యోన్యవైరసెత్వాత్

* సంస్కృష్టిః. * శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తం -

‘సూర్యాశ్వై ర్మనజస్తతాః సగురవః శార్దూల విక్రీడితమ్.’

ఇతి లక్షణాత్.

భువనవిదిత మాసీ ద్య చ్చరిత్రం విచిత్రం
సహ యువతీసహస్రైః క్రీడతో నన్దనూనోః
త దఖిల మవలమృద్ధ్య స్వాదు శృంగారకావ్యం
రచయితుమనసో మే శార దాస్తు ప్రసన్నా.

౨

యువతీసహస్రైః—యువతీ = గుచ్ఛైతలయొక్క - సహస్రైః = వేలతో,
క్రీడతః = క్రీడించుచున్న, నన్దనూనోః = శ్రీకృష్ణునియొక్క, విచిత్రమ్ = ఆశ్చర్య
కరమైన, యత్ చరిత్రమ్ = ఏ చర్య, భువనవిదితమ్ - భువన = లోకులచేత - విది
తమ్ = ఎటుంగబడినది, ఆసీత్ = ఆయెనో, అఖిలమ్ = సమస్తమయిన, తత్ =
ఆచరిత్రమును, అవలమృద్ధ్య = ఆశ్రయించి, స్వాదు = మధురమయిన, శృంగారకావ్య
మ్ = శృంగారరసప్రధానమయిన కావ్యమును, రచయితు మనసః = రచించు గోర్కి
గలవాడనయిన, మే = నాకు, శారదా = సరస్వతీ, ప్రసన్నా = కరుణగలది,
అస్తు = అగుగాక. మాలినీవృత్తము.

సంప్రతి కవిః స్వచిక్కితం ప్రతిజానన్ తన్ని ర్వాహాయ సరస్వతీప్రసాద మా
శాస్తేః—భువ నెతి.—యువతీసహస్రైః సహ క్రీడతో, నన్దనూనోః శ్రీకృష్ణస్య సంబ
ధి, విచిత్ర మద్భుతం, య చ్చరిత్రం గోపక న్యాప్రలోభనాదిరూపం, భువన విదితం లా
కై ర్విజ్ఞాతమ్, ఆసీత్, అఖిలం, త చ్చరిత్రమ్, అవలమృద్ధ్య ప్రతిపాద్యత్యై నాత్రైత్యై,
స్వాదు మధురం - శ్రావ్య మితి యావత్ -

‘మధురో నా రసే తద్వత్ సుధర స్వాదుషు త్రిషు.’ ఇతి నాః;

శృంగార కావ్యం శృంగారరసప్రధానం కావ్యం, రచయితుం కర్తుం - మనో యస్య త
స్య * ‘తుం కానుమనసో ర పీ’తి మకారలోపః, మే మమ, శారదా సరస్వతీ, ప్రస
న్నా అస్తు సరసకావ్యరచనానుకూలవాగ్విజృంభణం ఘటయ త్వి త్యాశయః. * మా
లినీవృత్తమ్ - లక్షణం తు -

‘ననమయయయ తేయం మాలినీ భోగిలోక్తైః.’ ఇతి.

కాస్తే దృష్టిపథం గతే, నయనయో రాసీ ద్వికాసో మహాః;
ప్రాప్తే నిర్జన మాలయం, పులకితా జాతౌ తనుః సుభ్రువః;

వక్షోజగ్రహణోత్సుకే, సమభవత్ సర్వాజ్ఞకమ్పాదయః;

కణ్ఠాలిజ్ఞనతత్పరే, విగళితా నీవీ ధృ ధాపి స్వయమ్. 3

కాస్తే = ప్రియుడు, దృష్టి పథమ్ = చూపుయొక్క మార్గమును, గతే సతి = పొందిన వాడు కాఁగా (అనఁగా కాంతుడు కంటి కగపడఁగానే), సుభ్రువః = సుందరియొక్క (అందమయినకనుబొమలుగలదానికి అని అవయవార్థము), నయనయోః = కన్నులకు, మహాక = గొప్ప, వికాసః = విరివి, ఆసీత్ = కలిగెను, నిర్జనమ్ = జనులులేని (ఏకాంతమైన), ఆలయమ్ = ఇంటిని(గదిలో), ప్రాప్తై సతి = (కాంతుడు) చేరఁగా, తనుః = ఆసుందరియొక్కదేహము, పులకితా = గగ్గర్కొన్నది, జాతా = ఆయెను, వక్షో...కే—వక్షోజ = కుచములయొక్క (కుచములను)-గ్రహణ = పట్టుకొనుటయందు - ఉత్సుకే సతి = అభిలాషగలవాడు కాఁగా, సర్వా...యః—(సుందరికి) సర్వ = సమస్తమయిన - అజ్ఞ = అవయవములయందు-కమ్ప = వణకుయొక్క - ఉదయః = ప్రాదుర్భావము, సమభవత్ = కలిగెను, కణ్ఠా...రే—కణ్ఠ = మెడయందు - ఆలిజ్ఞన = కౌఁగిలింతయందు (మెడను కౌఁగిలించుటయందు) - తత్పరే సతి = ఆసక్తిగలవాడు కాఁగా, (సుందరికి), ధృ ధాపి = బిగుతైన దైనను, నీవీ = పోకముడి, స్వయమ్ = తనంతట తానే, విగళితా = సడలిపోయెను.

ఇట, తొలిపాదమున చక్షుఃప్రీతి యనెడు మన్మథావస్థయు, దిత్వీయ తృతీయ పాదములందు ఫలకలు వేపథువు (=కంపము) అనెడుసాత్త్వికభావములును, నాలవపాదమున కామేంగితంబును వర్ణింపఁబడినవి. సంభోగశృంగారము. స్వభావోక్తి.

పరస్పరరూపరేఖావిలాసాదిభి ర్జ్ఞాతానురాగయో రయోగవశా దుత్కణ్ఠితయోః క్వచి ద్రహసి దైవవశా నిమిళితయోః కామినో శ్చేష్టాం కవి రాహ..—

కాస్త ఇతి.—‘కాస్తే’ ‘సుభ్రువ’ ఇతి పదద్వయం ప్రతివాక్యం సంబధ్యతే. కాస్తే వల్లభే, దృష్ట్యాః నయనయోః పథాః దృష్టిపథః * ‘ఋక్పూరి’ త్యాదినా సమ్మసాంతః * ‘దృష్టి ధీ దర్శ నాక్షి ప్త్వి’తి నానాధరత్నమాలాయాం - తం గతేప్రాప్తై - దృగ్గోచరే స తీ త్యర్థః, సుభ్రువః సుందర్యాః, నయనయో ర్మహా నివికాస ఆసీత్ - సాభిలాషతయా నెత్రే విస్తార్య నిర్మి మేష మద్రాక్షీ ది త్యర్థః, తతః కామినీనయనవిభ్రమాకృష్టే తస్మిన్ కాస్తే, నిర్జనం దైవవశాత్ తత్కాలే జనవర్జిత, మాలయంగృహం, ప్రాప్తై సతి, సుభ్రువ స్తనుః, పులకితా సంజాతపులకా * ‘త దస్య సంజాతం తారకాదిభ్య ఇత జి తీతచ్’ ప్రత్యయః, జాతా అభూత్ -

‘ఉత్పన్నభూతయో ర్జ్ఞాతో బృద్ధజాత్యో స్తు న ద్వయోః.’ ఇతి నా.- ఏకాస్తసమాగమేన మనూనికాస స్యోపచయే సతి రోమార్దమః ప్రాదురభూ ది త్య

క్థః, తతో విజనగృహవస్థితకామినీసమీపవర్తనసముల్లసితచాపలే తస్మిన్ కాంతే, వతో
జయోః స్తనయోః - గ్రహణ ఉత్సుకే సతి - గ్రహణ మనాభ్యాయ ఔత్సుక్యమా
త్రోక్త్య తస్య కాంతస్య సభయప్రవృత్తిః సూచ్యతే, సుభ్రువః సర్వాంశుకమౌదయః,
సమభవత్ సంభవతి స్మ - రాగా న్మహావేషధు రుత్పన్న ఇ త్యర్థః - తథా చ లక్షణం-

‘రాగద్వేషభయాదిభ్యో వేషధు గాత్రవేషనమ్.’ ఇతి,

తత స్తస్యాం కుచగ్రహణ మగ్గీకుర్వాణాయాం నివర్తమానసాభ్యసే తస్మిన్ కాంతే, క
ణ్ఠాలిజ్జనతత్పరే సతి, దృఢా, నీవీ జఘనవస్త్రగ్రస్థిః-

‘నీవీ పరిపణే గ్రన్థా స్త్రీణాం జఘనవాససః.’ ఇ త్యమరః,
స్వయ మేవ, విగళితా విస్రస్తా.

అత్ర ప్రథమే వాక్యే-

‘ఆదరా ద్దర్శనం * చక్షుఃప్రీతి రి త్యభిధీయతః.’-

ఇ త్యుక్తలక్షణా ప్రథమాన్తనగ్దవశా దర్శితా, ద్వితీయతృతీయయోః * సాత్త్విక
ప్రాదుర్భావో వణితః, తురీయే తు * కామేజ్జితం కథితమ్, తల్లక్షణం తు రతిరహస్యే-

‘ఓష్ఠః సస్ఫుర, తీక్షణ విచలతః కూపోదకే మత్స్యవ,

ద్ధమ్నిల్లః కుసుమాఞ్చితో విగళతి ప్రాప్తోఽపి బద్ధం పునః,

ప్రచ్ఛన్నా వ్రజతః స్తనా ప్రకటతాం, శ్రోణీతటం దృశ్యతే,

నీవీ చ స్థలతి స్థితాఽపి సుదృఢం, కామేజ్జితం యోషితామ్.’ ఇతి.

దర్శన స్పర్శ నాది కామోపచార వణనాత్ * సంభోగశృంగారః, లక్షణం తు-

‘అనుకూలా నిషేవేతే య త్రానోన్యం విలాసినా

దర్శనస్పర్శనాదీని సంభోగోఽయ ముదాహృతః.’ ఇతి.

* స్వభావోక్తి రలంకారః.

మాం దూరా దరవిన్దసున్దరదరస్తేరాననా సంప్రతి

ద్రాగుత్తుజ్జఘనస్తనాజ్గణగళచ్ఛాయాత్తరీయాఞ్చలా

ప్రత్యాసన్నజనప్రతారణపరా పాణిం ప్రసా ర్యాన్తికే

నెత్రాన్తస్య చిరం కురజ్జనయనా సాకూత మాలోకతే. ౪

సంప్రతి = ఇప్పుడు, అర...నా—అరవిన్ద = తామరవలె - సున్దర = అం
దమయి - దరస్తేర = చిఱునగవు గల దైన - ఆననా = మొగముగలదియు, ద్రాక్
= శీఘ్రముగా, ఉత్తు...లా—ఉత్తుజ్జ = ఉదుటులయి - ఘన = గొప్పలయిన - స్త
న = కుచములయొక్క - అజ్గణ = ప్రదేశములనుండి - గళత్ = జాటుచున్న - నా
రు = సోగసయిన - ఉత్తరీయ = పయ్యెదయొక్క - అఞ్చలా = అంచు గలదియ

ప్రత్యా...రా—ప్రత్యాసన్న = చెంత నున్న - జన = జనులయొక్క (జనులను)-
 ప్రతారణ = వంచించుటయందు - పరా = ఆసక్తురాలును, (అయి), నేత్రాస్త్య
 = కంటికొనయొక్క, అన్తికే = ప్రక్కను, పాణిమ్ = చేతిని, ప్రసార్య = చాపి
 (అనగా - తనచూపులను ఇతరులు కనిపట్టుకుండునట్లు తనకంటిప్రక్కను చేయి చా
 టుంచుకొని), కురజ్జ నయనా = లేడి కన్నులవంటి కన్నులు గల దైనచెలువ, చిరమ్
 = చాలనేపు, మామ్ = నన్ను, దూరాత్ = దూరమునుండి, సాకూతమ్ = సాభి
 ప్రాయముగా, ఆలోకతే = చూచుచున్నది. పయ్యెద జాటుట కునము లుబు
 కుటయు ననెడుకామేంగితముచేత నాయిక శ్రావ. యుక్తి, స్వభావోక్తి, వృ
 త్త్యనుప్రాసము, ఛేకానుప్రాసంబును అలంకారములు.

కస్యాస్మి ద్విలాసిన్యా శ్చైష్టాం పశ్య న్కామీ వర్మసచివం బ్రూతే.—మా
 మితి.—సంప్ర త్యఘనా, అరవిష్ట మివ సుద్ధరం - దరస్మేరం మద్దం యథా తథా స్మ
 యమాన - మాననం ముఖం యస్యాః సా తథోక్తా * త్రిపదోఽయం బహువ్రీహిః -
 దరస్మే రే త్యత్ర * 'సు ప్సుపె'తి సమాసః - స్మయతేః * 'నమి క మిప్' త్యాదినా
 రప్రత్యయః-

'దరోఽస్త్రీ శ్శబ్దభయయో గ్గర్తైఽపి చ గుహా దరీ

దరం త్వవ్యయ మల్పార్థే గుగ్గులా తు పురః పుమాన్.' ఇతి నా.,
 ద్రాక్ శీఘ్రం * 'ద్రా జ్మజ్మసపది ద్రుత మి' త్యమరః, ఉత్తుక్తో సమున్నతౌ - ఘనా
 పృథులౌ కఠినౌ వా - యాస్తనౌ తయో - రజ్జణాత్ ప్రాంతాత్ - గళత్ చారూత్తరీ
 యస్య - అచ్చల మన్తో - యస్యాః సా త ధోక్తా - ఇతి కామెజ్జిత స్యోక్తిః-

'కతి నాధిక సాన్ద్రేషా వాద్యమధ్యమ స్పృతయోః

ముస్తా ముగ్ధర మేఘేషు త్రిషు క్లిబే పుమాన్ ఘన.' ఇతి నా.-

'అచ్చలం త్వంశుకాన్తై స్యా ది' త్యమరః,

కురజ్జనయనా మృగాక్షీ, ప్రత్యాసన్నాః సమీపస్థాః - యే జహాః తేషాం - ప్రతార
 ణం వచ్చినం-పరం ప్రధానం యస్యాః సా త ధోక్తా - పరేజ్జితగ్రాహిణః పార్శ్వవర్తి
 నౌ ధూర్తా నాత్మీయ నయనదర్శనవిభ్రమదర్శన పరిహారేణ వచ్చయితుకామా స తీ
 త్యథః, నేత్రాస్త స్యాపాఙ్గాస్య, అన్తికే సమీపే, పాణిం ప్రసార్య - అగ్నుష్ఠ స్యా
 ధోభాగవర్తిత్వం సంక్లిష్టానా మితరాగ్నుళీనా మూర్ధ్వాగ్రత్వేన శ్రోత్రనేత్రమధ్యవర్తి
 త్వం యథా స్యా త్తథా కపోలే హస్తం సన్నివే శ్యే త్యథః, మాం దూరా, దాకూ
 తైన భాతైవ సహితం యథా తథా సాకూతం - చిరం భావగ్రహణ పర్యంతం, ఆలో
 కతే ఘశ్యతి - దృగ్విలాపై రాశయం ప్రకటయన్తీ వర్తత ఇ త్యథః.

అత్ర విజమర్మగుప్తయే నేత్రాన్తికపాణిప్రసారణక్రియయా ద్రష్టుజనవచ్చన
 పోక్తిః * యుక్త్యలంకారః-

‘యుక్తిః పరాతిసంధానం క్రియయా మర్మగుప్తయే.’

ఇతి లక్షణాత్; * స్వభావోక్త్యనుప్రాసౌ స్ఫుటౌ. బద్ధ స్యాత్పుజ్జ్వలతయా * కా
న్తి ర్నామ గుణః -

‘అత్యుజ్జ్వలత్వం బద్ధస్య కావ్యే కాన్తి రి తీర్యతే.’

ఇతి లక్షణాత్. నాయికా * ప్రాధా -

‘స్మరమనీకృతప్రీడా ప్రాధా సంపూర్ణయావనా.’

ఇతి లక్షణాత్.

అవతారిక.--ముందు చేసికొన్న సంకేతముప్రకారము పువ్వులు కోయుట య
నుమిషచేత ఉద్యానవనమునకు వచ్చి కనుపెట్టుకొనియున్న కామినికి కామవిహారయో
గ్య మయిన గూఢప్రదేశమును చూపువాఁడై కామకుఁడు చెప్పుచున్నాఁడు.. —

నీరన్ధ్ర మేత దవలోకయ మాధవీనాం

మధ్యే నికుజ్జానదనం చ్యుతపుష్పకీర్ణమ్;

కుర్యు ర్య దీహ మణితాని విలాసవత్యో,

బోద్ధుం న శక్య మబలే నినదైః పికానామ్.

౧౬

అబలే = ఓకోమలీ, మాధవీనామ్ = బండిగురివెందతీఁగలయొక్క, మధ్యే =
నడుమ, నీరన్ధ్రమ్ = సందులు లేనిదియు (ఇందుచేత లోపలిసురతక్రీడ బయటివారి
కగపడ దనిహొచ్చరిక), చ్యుత పుష్ప కీర్ణమ్ = రాలిన పువ్వులచేత పలుపఁబడినదియు
(- పూఁబాన్పు తనంతట సిద్ధముగా నున్న దనుట), (అయిన), నికుజ్జా నదనమ్ =
పొద రింటిని, అవలోకయ = చూడుము; మనలను చూడకపోయినను మణితములను
విని యేని మనలను కనిపట్టరా యనుశంకకు సమాధానముగా చెప్పుచున్నాఁడు:—విలా
సవత్యః = హాయిలుకత్తియలు, ఇహ = ఈపొదరింట, మణితాని = రతికూజితము
లను, కుర్యుః యది = చేయుదు రేని, పికానామ్ = కోయిలలయొక్క, నినదైః = కూఁ
తలచేత, బోద్ధమ్ = (బయటివారికి) తెలిసికొనుటను, న శక్యమ్ = సాధ్యము గా
దు; మణితము కోయిలకూఁతవలె నుండును గాన అందలికోయిలలకూఁతలలో దానిని
బయటివారు తెలిసికొనలే రనుట. సామాన్యాలంకారము, భ్రాంతిమదలంకార
ధ్వనియు. వసంతతిలకావృత్తము.

కామి సంకేతవశా త్కుసుమాపచయాది వ్యాజే నోపవనం ప్రవిష్టాం కామి
నీంప్రతి గూఢవిహారయోగ్యస్థానం ప్రదర్శయ న్నాహ.—నీరన్ధ్ర మితి.—హే అబలే,
మాధవీనాం వాస నీనాం * ‘వాస నీ మాధవీల తే’ త్యమరః, మధ్యే, నీరన్ధ్రం బహిః
సర్వత్రలతాదివ్యాప్త్యా ఛిద్రరహితం - పరై రనాలత్యుత్వేన వస్తుంయోగ్య మితి భా

కః, చ్యుతైః పుష్పైః - కీణం సంఘస్మమ్ - అయత్న పుష్పశయ్యాన్విత మితి భావః,
ఎతత్ పురోవర్తి, నికుజ్జం కుజ్జ మేవ సదనం గృహం -

‘నికుజ్జ కుజ్జౌవా క్లీజే లతాదిపిహితోదరె.’ ఇ త్యమరః,
అవలోకయ పశ్య; న కేవల మత్ర కామినీజనో నిశ్శబ్ద మవస్థిత ఏవ జ్ఞాతు మశక్యః కిం
తు శబ్దాయనూ నోఽపీ త్యాశయే నాహః-ఇ. హాస్మికై నికుజ్జసదనె, విలాసవత్యః వి
లాసిన్యః, మణితాని రతికూజితాని * ‘మణితం రతికూజిత మి’ త్యమరః, కుర్యు ర్య
ది, పీకానాం కోకిలానాం, నిన్దయైః కూజితైః హేతుభిః, బోధ్యం జ్ఞాతుం, న శక్యం -
వసమధ్యే కోకిలకూజితైః సహ శ్రూయమాణాన్ తదనుకారిణో మణితవిశేషాన్ వివి
చ్య గ్రహీతుం న కే నాపి శక్యత ఇ త్యధః; * మణితవిశేషాణాం కోకిలకూజితా
నుకారత్వం కామశాస్త్రే ప్రతిపాదితమ్:

‘హంకృతి స్తనిత సీతక్ర తోత్కృతం పూత్కృత శ్వసిత రోద నాదికం.
ముచ్చ పీడయ గృహాణ జీవయ త్రాహి హి ధి గితి సీతక్రతం విదుః.
త చ్చ లాసక కపోత కోకిలా హంస కొక సద్భుతై రుతక్రమైః
మిత్రేతం ప్రహరణై ప్రయుజ్యతే చాన్య థాపి రుత మిష్యతే బుద్ధేః.’ ఇతి.
అత్ర మణితానాం కోకిలకూజితానాం చ సామ్యేన భేదానుపలబ్ధిప్రతిపాద
నాత్ * సామాన్యాలంకారః -

‘సామాన్యం గుణసామ్యేన యత్ర వస్త్యున్దైకతా.’
ఇతి లక్షణాత్; తేన కోకిలాలాపముఖరితైస్మి న్వసప్రదేశే సామ్యబలా న్మణితేషు
కోకిలకూజితభ్రమ స్యావశ్య ముత్పద్యమానతయా మణితా న్యాక గ్భ్యాపి కామినోః క్రి
డాం కొఽపి జ్ఞాతుం న శక్నయా దితి * భ్రాన్తిమదలంకా రోఽపి ప్రతీయత ఇ త్య
లంకారేణాంకారధ్వనిః. తథా ఇద మే వావయో ద్విహారయోగ్యం గూఢస్థానం ఇ
యోవ రన్తుం ప్రసీ దే త్యపి వ్యజ్యత ఇతి వస్తుధ్వని శ్చ. * వస్త్యున్దైకకావృత్తమ్ -

‘ఉక్తా వస్త్యున్దైకతా తభజా జగౌ గః.’ ఇతి.

అవ.-—ఒకతె పొదరింట జారునితో కామకేళిం దేలు చుండఁగా దానియాఁడు
బిడ్డ యటకే విహారవశమున వచ్చెను. అంతట బయట కాపున్నదూతి వదినకు హెచ్చ
రికగాను, అఁడుబిడ్డకు నిజమును తెలియనీక కమ్ముటగాను, పలుకుచున్నది:—

దప్తం బిమ్బధి యాధరాగ్ర మరుణం, పర్యాకులో ధావనా
ద్ధమ్నిల, స్థిలకం శ్రీమామ్బుగళితం, చిన్నా తనుః కణ్డకైః;
అః కణఁజ్వరకారికజ్కుణర్పుణత్కారం కరౌ ధూన్వతీ [హీన్.
కిం భ్రామ్య స్యటవీశుకాయ? కునుమా న్యేషా ననా న్దాగ్ర

అరుణమ్ = ఎఱ్ఱని దైన, అధరాగ్రమ్ = మోవికొన, బిమ్బధియా—బిమ్బ = దొండపండనెడు - ధియా = భ్రాంతిచేత, (చిలుకచేత) దప్తమ్ = కొలుకఁబడినది, ధమ్మిల్లః = కొప్పు, ధావనాత్ = (చిలుకవెంబడి) పరువుచేత, పర్యాకులః = వీడిపోయినది, తిలకమ్ = బొట్టు, శ్రమామ్బు = చెమటచేత (శ్రమ = ఆయాసముయొక్క - అమ్బు = నీరు - ఆయాసముచే దేహమందు జనించిన నీరు - చెమట) - గళితమ్ = కరఁగిపోయినది, తనుః = దేహము, కట్టకైః = ముండ్లచేత, చిన్నా = గాయపడినది; ఆః = ఇనీ!, కర్ణ...కారమ్—కర్ణ = చెవులకు - జ్వర = పీడను - కారి = చేయునదైన - కఙ్కణ = గాజులయొక్క - ఝణత్కారమ్ = ఝణఝణశబ్దము కలుగునట్లుగా, కరా = చేతులను, ధూన్యతీ = విసరుచు, అటవీ శుకాయ = అడవి చిలుకకై, కిం భ్రామ్యసి = ఏల గ్రుమ్మరెడవు, ఏషా = ఇదిగో, ననాన్దా = (నీ) యాడుబిడ్డ, కుసుమాని = (నీవు కోసికొన నుద్దేశించి యున్న) పువ్వులను, అగ్రహీత్ = కైకొన్నది (కోసికొన్నది). వరుసగా ఇందు సురతచిహ్నము లైన - దంతక్షతములు, కొప్పు వీడిపోవుట, చెమట, నఖక్షతములు, చే విదుర్చుట, గాజులమోత—అనునవి చిలుకను బట్టుయత్నమునఁ గలిగినవిగా బొంకఁబడినవి.

అరుణమ్ —ఎఱుపు దొండపం డనుభ్రాంతికి కేఱుతువు. ఆః—కోపము వాస్తముగానే నాకయిమీఁద, తన హెచ్చరికను సరకుసేయక సురతాడంబరమున మునిగిన దై ననాందకు తా నున్నచోటు తెలియునట్లుగా గాజులచప్పుడు చేయుచున్నందులకు. వ్యర్థప్రయత్నము చేసి శ్రమపడుచున్నందులకై నాయికమీఁద దూతికి ఈకోప మని ననాంద తలంచును. అటవీశుకాయ—చిలుక యనక అడవిచిలుక యనుట దొరకదని సూచించుటకు. కుసు...హీత్—ఈమాట ననాంద వచ్చియున్న దని నాయికకు తెలియుటకును, వదిన కోయనుంచుకొని యున్న పూవులను హరించి యటనుండి వదిన రాక ముందే పోవలయు నని ననాందకు బుద్ధి పుట్టించుటకును. ఇంక నిటంగలయభిప్రాయవిశేషములను బుద్ధిమంతులు సులువుగా ఊహించుకొన వచ్చును.

భ్రాంతిమదలంకారము, విషమధ్వని, వ్యాజోక్తిధ్వనియు.

సహచరీభిః సాకం కుసుమాపచయాయ వసం ప్రాప్తాం పుష్పితలతాపాదపాన్వేషణవ్యాజే నాఖిలాః స్త్రియః ప్రతార్య కఞ్చి ద్విజనం గూఢప్రదేశం నీత్వా జారేణ సంగమితాం కాఞ్చి త్కామినీం తత్పరిత్రాణాయ బహి రవస్థితా దూతికా దైవవశా త్త మేవ ప్రదేశం కుసుమలిప్పయా ప్రాప్తాయాః తత్పరిస్వసు రాగమనం సూచయన్తీ శక్కాదర్శనాత్ ప్రా గేవ హేత్వస్తరోపన్యాసేన సంభోగలిక్ష్ణాని చ్ఛాదయన్తీ ప్రాహః—

దప్త మితి.—అరుణం స్వభావేన రక్తమ్ - ఇతి బిమ్బభ్రాంతిహేతుక్తిః, అధరాగ్రం, బిమ్బధియా బిమ్బ ఫల మితి బుద్ధ్యా, దప్తం శుకేన చఱ్ఱాపుటేన విధమ్ -

ఇతి దంతక్షతాపలాపః; ధమ్మిల్లః బద్ధకచసమూహః * 'ధమ్మిల్లః సంయతాః కచాః' ఇ త్యమరః, ధావనాత్ శీఘ్రగమనాత్, పర్యాకులః విశిష్య వ్యాకులః - జాత ఇతి శేషః; తిలకం, శ్రమామ్బు గళితం స్వేదజలేన చ్యుతం - జాత మితి శేషః; తనుః శరీరం, కణ్ఠకైః, ఛిన్నా శుకలాభా ద్ధృష్ప్రవేశకణ్ఠకితలతామధ్యప్రదేశేషు ప్రవేశేన స్తనా దిస్థానేషు కృతవ్రణా జా తేతి సఖక్షతాపలాపః కృతః; ఆః ఇతి కోపే * 'ఆ స్తు స్యాత్ కోపపీడయో రి' త్యమరః - అత్ర కోపః పరప్రతారణా యాభినీయమానత్వా న్మృషాభూతః, కణజ్వరకారిణః అతిమాత్రతయా శ్రోత్రపీడాకరాః - కఙ్కణయుగ త్కారాః యస్మిన్ కర్మణి త ద్యథా భవతి తథా, కరౌ, ధూన్వతీ కమ్పయన్తి - పశ్యా త్పుర శ్చ వ్యాపారయన్తి స తీ త్యధః, అటవీశుకా యారణ్యకీరాయ - అట వీగ్రహణం దుగ్రహత్వబోధనాథః, కిం భ్రామ్యసి కిం నిమిత్త మిత స్తతో ధావ సి - తద్గ్రహణస్య దుష్కరత్వా ద్విఫల స్తే ప్రయాస ఇతి భావః; న కేవల మేతత్ప్ర యాసవైఫల్యమాత్రం కిం తు ప్రా గేవ త్వయా అగత్య మదీయా న్యేతాని నాన్వై రపచేయా నీతి స్వాధీనతాం నీతా న్యపి పుష్పాణి వ్యపగతా నీ త్యాహః--ఏ షేతిః ఏషా పురోవ ర్తినీ - అతిసమీపవ ర్తిత్వసూచనార్థ మేతచ్ఛబ్దప్రయోగః, ననాన్దా తప పత్యుః స్వసా * 'ననాన్దా తు స్వసా పత్యు రి' త్యమరః, కుసుమా న్యగ్రహీత్; క ర్తవ్యం పుష్పాపచయ మపహాయ మోహ ద్వన్యశుకగ్రహణాయ వనే ధావన్త్యా స్త వ న కేవలం శుకాలాభః కిం త్వధరవ్రణాదిరూపానధఃప్రతిలాభోఽపి జాత ఇతి ప్ర కరణానభిజ్ఞతద్భిత్వభగినీగ్రాహ్యో బాహ్యభిప్రాయః; ననాన్దా సమీపం ప్రాప్తా, త్వదీయకఙ్కణధ్వని శ్చ సర్వత్ర శ్రూయతే, కి మేత దితి జిజ్ఞాసమానా సమాగత్య ప శ్యతి, తతః శీఘ్రం జారం హిత్వా శుకపలాయనం కథయన్తి లతాగృహమధ్యాన్ని ర్యా హీతి ప్రకృతవైరిణీమాత్రగ్రాహ్యో గూఢాభిప్రాయః.

అ త్రాధరే బిమ్బభ్రాన్తివణనాత్ * భ్రాన్తిమదలంకారః -

'కవిసమ్మతసాదృశ్యా ద్విషయే పిహితాత్మని

ఆరోప్యమాణానుభవో యత్ర స భ్రాన్తిమా న్మతః.' ఇతి;

ఇష్టానవాప్తిపూర్వకానిష్ట ప్రాప్తివణనాత్ * విషమాలంకారః -

'విరుద్ధకార్య సోత్పత్తి ర్య త్రానర్థస్య వా భవేత్

విరూపఘటనా చాసౌ విషమాలంకృతి స్త్రిధా.' ఇతి;

అన్యహేతుక్త్యా ఆకారగోపనాత్ * వ్యాజోక్తి రలంకారః -

'వ్యాజోక్తి రన్యహేతుక్త్యా యదాకారస్య గోపనమ్.' ఇతి;

ద్వా వెతా ప్రతీయమానతయా ధ్వనిరూపా వితి సంక్షేపః. * దూతి కాత్ర

యథోక్తలక్షణలక్షితా, య థాహ భరతః -

‘ప్రోత్సాహనేషు కుశలా మధురకథాదక్షిణా చ కాలజ్ఞా
లటభా సంవృతమస్త్రా దూతీ త్వేతై గుణై ర్యుక్తా.’ ఇతి.
(లటభా చతురా.)

అవ. — ప్రియునితో కామకేళిం దేలి తన్మందిరమునుండి వెలువడుచున్న కామిని
ని వర్ణించుట. —

బిభ్రాణా కరపల్లవేన కబరీ మేకేన పర్యాకులా
మన్యేన స్తనమణ్డలే నిదధతీ స్రస్తం దుకూలాఞ్చలమ్
ఎషా చన్దనలెశలాఞ్చితతను స్తామ్బులరక్తాధరా
నిర్యాతి ప్రియమన్దిరా ద్రతిపతేః సాక్షాజ్జయశీః రివ. 2

పర్యాకులామ్ = వీడిన, కబరీమ్ = తురుమును, ఏకేన = ఒక, కర పల్లవేన
= చిగురుఁ గేల (చిగురువంటిచేతితో), బిభ్రాణా = (అంతయు వీడకుండుటకై)
పట్టుకొన్నదియు, స్రస్తమ్ = జాతినట్టి, దు....లమ్ — దుకూల = వలిపముయొక్క -
అఞ్చలమ్ = అంచును - (అనఁగా వైటచెఱఁగును), స్తన మణ్డలే = వట్రివ యైన
కుచముమీఁద, నిదధతీ = నెట్టుచున్నదియు (కుచముమీఁదికి వైటను సవరించుకొ
నుచున్నదియు), చన్ద...నుః — చన్దన = గందముయొక్క - లేశ = అణువులచేత -
లాఞ్చిత = చిహ్నిత మైన - తనుః = దేహము గలదియు (కాఁగిలింతలధాటికి కడ
మచందన మెల్ల ఎగిరియో కరఁగియో పోయె నని భా.), తా...రా — తామ్బుల =
తమ్ములముచేత - రక్త = ఎఱ్ఱ నైన - అధరా = మోవి కలదియు, (అయి), ఏషా =
ఈకొమ్మ, ప్రియ...రాత్ — ప్రియ = వల్లభునియొక్క - మన్దిరాత్ = గృహము
నుండి, సాక్షాత్ = ప్రత్యక్షభూత యైన, రతిపతేః = మన్మథునియొక్క, జయ శ్రీః
ఇవ = జయలక్ష్మి యో యనునట్లు, నిర్యాతి = వెలువడుచున్నది. మదనజయలక్ష్మి
గా నుత్పేక్షించుటచేత సాంగోపాంగముగా రత్యుత్సవమునం దోలలాడిన దనియు,
ఈ సకల వర్ణనచేతను అత్యంతమదనవిభ్రమకారిణిగా నున్న దనియు భా. ఉప
మోత్పేక్షా స్వభావోక్తు లలంకారములు.

ప్రియేన సాకం విహృత్య కేళీగృహాన్నిగచ్ఛన్తీం విలాసినీం ప్రదర్శయన్ పి
ద్ధః కశ్చి త్కఞ్చి దాహ. —

బిభ్రాణేతి: — పర్యాకులాం రతిక్రీడోపమదనశీథిలబద్ధనత్వా ద్విస్రంసమా
నాం, కబరీం కేశపాశమ్, ఏకేన, కరపల్లవేన - కరః పల్లవ ఇ వెతి * ఉపమితసమా
నుః - తేన, బిభ్రాణా నిశ్శేషచ్యుతిపరిహారాయ దృఢ మవలమ్బమానా, తథా స్ర
స్తమ్ ఉత్థానసమయే స్తనతటా ద్దళితం, దుకూలం త్సమామ్బరం - సూక్ష్మాంశుకం వా-

త స్యాఞ్చలమ్ అన్తం * 'దుకూలం తు | క్షేమే నూక్ష్యంశుకే త థే'తి నా., అన్యే
న కరపల్లవేన, స్తనమణ్డలే స్తనబిమ్బే - వర్తులస్తనప్రదేశ ఇతి యావత్, నిదధతీ ప్ర
సారయన్తీ, చన్దనస్య చ్యుతశేషస్య మలయజపజ్కస్య - లెశైః లాఞ్ఛితా - తనుః
శరీరం యస్యాః సా తథోక్తా - ఆలిఙ్గనాదిభి రుపక్షీణసర్వాఙ్గరా గే త్యర్థః, తామ్బూ
లకక్తాఙ్గరా క్షీటికారుణోష్ఠీ, ఎషా పురోవర్తినీ నాయికా, ప్రియమన్దిరా ద్వల్లభగృహా
త్, సాక్షాత్ ప్రత్యక్షభూతా * 'తుల్యప్రత్యక్షయోః సాక్షా ది'తి నా., రతిపతే
ర్మన్మథస్య, జయశ్రీ ర్జయలక్ష్మీ, ఓవ, నిర్యాతి నిగ్దచ్ఛతి; నాయికాయాః మన్మథజయ
లక్ష్మీశ్చోత్పేక్షితౌణేన మన్మథస్య కృతకృత్యత్వం, తేన రతోత్సవస్య సకలకామోపచా
రసంపన్నత్వం చ వ్యజ్యతే.

అ త్రోప మోత్పేక్షా స్వభావోక్తి శ్చేతి త్రయోఽలంకారాః.—కరపల్లవే
నే త్యత్ర * ఉపమా - సా చ ధర్మవాచకయో రనుపాదానా ల్లుప్తా -

'వణ్యోపమానధర్మాణా ముపమావాచకస్య చ

ఏక ద్వి త్యనుపాదానా ద్భిన్నా లుప్తాప మాప్తధా.'

ఇతి లక్షణాత్; నాయికాయాం ప్రత్యక్ష మన్మథజయలక్ష్మీత్వ సంభావనాయాః క్రి
యమాణత్వాత్ * ఉత్పేక్షా -

'సంభావనా స్యా దుత్పేక్షా వస్తుహేతుఫలాత్మనా.'

ఇతి లక్షణాత్; * స్వభావోక్తిః స్ఫుటైవ; సా చోత్పేక్షానిమిత్తభూతసంభోగ
లిఙ్గజనితశోభాతిశయశాలిత్వప్రభ్యాపనాత్మకత్వా దుత్పేక్షాలంకార స్యాఙ్గ మితి ద్వ
యోః * సంకరః; ఉపమాయా స్తయో శ్చ నైరపేక్ష్యాత్ * సంస్పృష్టిః.

అప.—కాంతుఁడు దేశాంతరమునకు పయనముకట్టఁగా ఇంట నిలువవలసిన దై
యున్న కాంత తద్వియోగకాతర యై సఖితో చెప్పుకొనుట.—

కాన్తో యాస్యతి దూరదేశ మితి మే చిన్తా పరం జాయతే,

లోకానన్దకరో హి చన్ద్రవదనే వైరాయతే చన్ద్రమాః,

కిం చాయం వితనోతి కోకిలకలాలాపో విలాపోదయం,

ప్రాణా నెవ హరన్తి హస్త నితరా మారామమన్దానిలాః. ౮

కాన్తః = ప్రియుఁడు, దూరదేశమ్ = దూరదేశమునకు, యాస్యతి ఇతి = పో
వును అని, మే నాకు, చిన్తా = విచారము, పరమ్ = మిక్కిలి, జాయతే = కలుగు
చున్నది; (హే) చన్ద్రవదనే = ఓ యిందుముఖీ, చన్ద్రమాః = చంద్రుఁడు, లోకా
...రః—లోక = జనులకు - అనన్ద కరః = సంతోషము చేయువాఁడు, అపి =
అయినను, వైరాయతే = (నాతో) కలహించును; కిం చ = ఇది గాక, అయమ్ =

ఈ (వినబడుచున్న), కోకి...పః—కోకిల = కోయిలలయొక్క - కల = అవ్యక్త మధుర మైన - ఆటాపః = కూత, వి...యమ్—విలాప = విలపించుటయొక్క - ఉదయమ్ = పుట్టువును, వితనోతి = చేయుచున్నది (విలపింపజేయుచున్నది), (కో కిలకూత వినబడఁగా నాకు ఏడ్పు కలుగుచున్నది); ఆ...లాః—ఆరామ = తోట యందలి - మన్ద = మెల్లని - అనిలాః = తెమ్మెరలు, హన్త = అయ్యో! నితరామ్ = అత్యంతము, ప్రాణాన్ ఏవ = ప్రాణముల నే, హరన్తి = హరించుచున్నవి.

ఇందు ఈచంద్రాదులు ఒకదానికన్న నొకటి యెక్కువ చే టాదవించునట్లు చెప్పఁ బడినవి. వల్లభుఁడు తరల సమకట్టఁగానే తనకు (నాయికకు) ఇంత యాయోఁ గావున తరలె నేని మరణము తప్ప దని నూచన. రసము విప్రలంభశృంగారము; నాయి క ప్రవత్సృతృతిక. చపలాతిశయోక్తి అలంకారము.

పత్యో దేశాన్తరప్రయాణాయ సన్నద్ధై సతి ఖేదామలా నాయికా సఖీ మా హః—కాన్త ఇతి.—కాన్తః ప్రియః, దూరదేశం యాస్యతి గమిష్య - తీతి హేతోః—

‘ఇతి హేతు ప్రకరణ ప్రకా శాది సమాప్తి ప్తి’ త్యమరః, మే మమ, చిన్తా విచారః, పర మతిశయితం యథా తథా, జాయతే - మహాన్ విచా రో భవ తీ త్యథః; హే చన్ద్రీవదనె, చన్ద్రీమాః, లోకస్య జగతః - జగద్వర్తిప్రాణిజాత స్యోతి యావత్ - య ద్వా లోకాః జనాః తేషా - మానన్దక రోఽపి * ‘లో క స్తు భువనె జనె’ ఇ త్యమరః, వైరాయతే వైరం కరోతి - ఆనన్దకరత్వం విహాయ దుఃఖకరో భవ తీ త్యథః * ‘శబ్ద వైర కల హాభి కణ్వ మేఘభ్యః కరణే’ ఇతి వైరశబ్దాత్ కృజి తక్; కిం చ - ఆయం శూయమాణః, కోకిలానాం - కలాలాపః అవ్యక్తమధురకూజితం -

‘కల మవ్యక్తమధురధ్వనౌ స్యా ద్వాచ్యలిక్లకమ్.’ ఇతి నా., విలాపః దుఃఖేన ప్రయుక్తో వివిధోక్తిః * ‘విలాపః పరిదేవన మి’ త్యమరః - త సోదయం - వితనోతి - కోకిల కలాలాపశ్రవణేన మమ విలాపః ప్రాదుర్భవ తీ త్యథః; ఆరామమన్దానిలా ఉపవనమన్దనూరుతాః, నితరాం భృశం, ప్రాణా నేవ హరన్తి - న కేవలం చన్ద్రాగివ దా ర్తిమాత్రం కుర్వన్తీ త్యేవకారాధః, హ న్తేతి విషాదే-

‘హన్త హన్వై విషాదే చ వాక్యారమ్భానుకమ్పయోః.’ ఇతి నా.

అత్ర ప్రియప్రవాసరూపహేతుప్రసక్తిమాత్రేణ చిన్తాదికార్యోదయవర్ణనాత్ * అతిశయోక్తిభేదః -

‘చపలాతిశయోక్తిః స్యాత్ కార్యే హేతుప్రసక్తిజే.’

ఇతి లక్షణాత్; లోకానన్దకరోఽపి వైరం కరో తీతి ద్రవ్యక్రియయో ర్విరోధస్య ఆ పరిహరప్రదర్శనాత్ * విరోధా లంకారః.

అత్ర చిన్తాదిప్రతిపాదనాత్ * విప్రలంభశృంగారః - తదుక్తం శృంగారతిలకే-

‘సంభోగో విప్రలమ్భ శ్చ ద్విధా శృంగార ఇష్యతే,
సంయుక్తయో స్తు సంభోగః విప్రలమ్భో వియుక్తయోః.’ ఇతి.

తత్ర విప్రలమ్భః పఞ్చవిధః, తథా చాహుః -

‘అయోగో విరహో మానః ప్రవాసః శాప ఇ త్యపి
విప్రలమ్భస్య త స్యైతే హేతవః పరికీర్తితాః.’ ఇతి.

అయం తు * ప్రవాసవిప్రలమ్భ శృంగారః -

‘దేశాంతరే స్థితి ర్భూతు ప్రవాసః స ప్రకీర్తితః;
కార్య పాణ్డిమ నిశ్వాస చింతా దై న్యాశ్రు గద్గదాః
లమ్బులకత్వ మి త్యాద్యా అనుభావాః ప్రకీర్తితాః.’ ఇతి.

ప్రవాసశ్చ త్రివిధః - భావీ భవత్ భూత శ్చ; ప్రవాసోఽత్ర భావీ; ప్రవాసస్య నిశ్చి
తత్వేన భర్తుః ప్రోషితకల్పత్వా దియ మప్టవిధనాయకానాం మధ్యే పరిగణితా ప్రోషి
తభర్తృకా నామ నాయకాః

‘దేశాంతరగతే కాంతే దేహసంస్కారవజ్జితా

చింతా దై న్యాశ్రు కార్యద్యై ర్యుక్తా ప్రోషితభర్తృకా.’ ఇతి.

శృంగారనాయకానా మప్టవిధత్వమ్ ఆలంకారికైః ప్రతిపాదితమ్:

‘ఎతాః పున రవస్థాభి రప్టధా స్యు ర్యథోచితం
స్వాధీనపతికా చాపి, తథా వాసకసజ్జికా,
విరహోత్కణ్ఠితా, విప్రలభా, ప్రోషితభర్తృకా,
కలహోన్మత్తా, చాభిసారికా చైవ, ఖణ్డితా.’ ఇతి.

మతాంతరే త్వేషా భర్తుః ప్రవాసనిశ్చయమాత్రేణ ఖేదామలత్వాత్ ప్రవత్స్యత్పతికా
నామ నవమీ నాయకా; తథా చోక్తం రసమజ్ఞార్యామ్:—

“యస్యాః పతి రగ్రిమక్షణే దేశాంతరం యాస్య త్వేవ సా ప్రవత్స్యత్పతికా—
అస్యా శ్చేష్టాః కామవచన కాతరప్రేక్షణ గమనవిఘ్నా పదర్శన నిర్వేద సం
తాప సమ్మోహ నిశ్వాస బాష్పాదయః.” ఇతి.

అస్యాః స్వాధీనపతికాది ప్వప్ట స్వంతరాభవ స్త త్రైవ పరాస్తః—

“అగ్రిమక్షణే నిశ్చితదేశాంతరగమనె ప్రేయసి ప్రవత్స్యత్పతి కాపి నవమీ నా
యికా భవతు మహాతి; అస్యాః ప్రోషితభర్తృకాయాం విప్రలభాయాం చ
నాంతరాభవః, భర్తృసన్నికృష్టత్వాత్; న చ కలహోన్మత్తాయా మంతరాభవః,
కలహోభావాత్, అనవమానితపతిత్వా చ్చ; నాపి ఖణ్డితాయా మంతరాభవః, ప్రి
య స్యాన్యోపభోగచిహ్నిత స్యానాగమనాత్, ప్రియాయాః కోపదర్శనా
భావా చ్చ; నాపి విరహోత్కణ్ఠితాయా మంతరాభవః, భర్తృసన్నిధివర్తిత్వా
చ్ఛ; నాపి వాసకసజ్జికాయా మంతరాభవః, వాసకనియమాభావాత్, సజ్జికర

ణాభావా చ్చ, నిర్వేదదర్శనా చ్చ; నాపి స్వాధీనపతికాయా మస్తరాభవః,
అగ్రిమతుణే సజ్జవిచ్ఛేదదర్శనా చ్చ, వ్రజ స్నపి పతిః స్వాధీనపతికాయా నిరు
ధ్యతే, అన్యథా భర్తృస్వాధీనత్వ మేవ భజ్యతే; నా ప్యభిసారికాయా మస్త
రాభవః, అభిసరణోత్సవాభావాత్, సంతాపదర్శనా చ్చైతి యుక్త ముత్పశ్యా
మః.” ఇతి.

అవ. — విరహిణీయొక్క దుర్దశను చెలి తెలుపుచున్నది. —

నవకిసలయతల్పం కల్పితం తాపశాన్త్యై
కరసరసిజసగ్గాత్ కేవలం మ్లాపయన్త్యాః
కుసుమశరకృశానుప్రాపితాగ్గౌరతాయాః
శివ శివ! పరితాపం కో వదేత్ కోమలాగ్న్యాః!

కుసు...తాయాః — కుసుమశర = పూవిలుకాడనెడు - కృశాను = నిష్పచే
త - ప్రాపిత = పొందింపబడిన - అగ్గౌరతాయాః = నిష్పకతనము గలదియు (నిష్పం
టుకొన్న కట్టియయు నిష్పగును గదా అట్లే అని తా.), (ఆహేతువుచేతనే), తాప
శాన్త్యై = (దేహమందలి) వేడియొక్క శమనమునకై (వేడి యడంగుటకై), కల్పితమ్
= రచింపబడినట్టి, నవ కిసలయ తల్పమ్ = లేఁ జివురు పాన్నును, కర...గాత్ =
కర సరసిజ = (సరసిజ =) తామరవంటి (కర =) చేతియొక్క - సగ్గాత్ = తాఁ
కుడువలన, కేవలమ్ = మాత్రమే (చేతఁ దాఁకినమాత్రనే), మ్లాపయన్త్యాః = వాడు
నట్లు చేయుచున్నదియు, (అయిన), కోమలాగ్న్యాః = (ఆ) యబలయొక్క - (అబల
యనుటచే - త్వరగా కాంతునిఁ గవయనిచో ప్రాణాపాయము పొందు నని - ధ్వని),
పరితాపమ్ = (కామ) జ్వరమును, శివశివ = అయ్యయో (వక్త్రయొక్క దుఃఖమును తె
లుపును), కో వదేత్ = ఎవఁడు వర్ణింపఁగలఁడు? (ఎవఁడును వర్ణింపలేడు, అనిర్వచనీ
యము అని భా.) ఇందు సాహిత్యచింతామణీమతంబున తాప మనియెడు నాటవ
మదనావస్థ వర్ణితము. అయోగవిప్రలంభము. రూపకము, కావ్యలింగద్వయ
ము, పరికరాలంకారంబును, పిషమాలంకారధ్వనియు.

విరహిణీదుఃఖాదర్శనజనితభేదతః సఖీ కాచి దాహ. — న వేలి. — తాపశా
న్త్యై దేహతాపనివృత్త్యై, కల్పితం రచితం, నవ కిసలయానాం బాల పల్లవానాం,
తల్పం తన్మయీం శయ్యాం * ‘తల్పం శయ్యాట్టదారే ప్సి’ త్యమరః, కర సరసిజ స
గ్గాత్ కేవలం పాణి పద్మ యోగా దేవ, మ్లాపయన్త్యాః మ్లానం కుర్వత్యాః, కుసుమ
శరో మన్మథః - స ఏవ కృశాను రగ్నిః - తేన - ప్రాపితా అగ్గౌరతా యస్యాః సా -
స్మరజ్వరతప్తాయా ఇ త్యర్థః, కోమలాగ్న్యాః పరితాపం కో వదేత్ కో నామ జన్మో

వక్షం శక్నయాత్ - న కోఽపి త్యధః * 'శ కీతి శక్యధై లిజ్, శివ శి వే త్యుక్తిః
 క్షదాతిశయాత్ - కుర్వన్తి హి శివనామకీర్తనం భయశోకాదిషు - తథా పాదై
 వచనమ్ -

‘ఆశ్చర్యేఽపి భయే శోకే తుధితే నామ వా మమ

వ్యాజేన వా స్తరే ద్య స్తు మమ సాయుజ్య మాప్నూయాత్.’ ఇతి -

తథా ప్రయుజ్యతే కవయః :

‘శిలా కమ్బం ధత్తే శివ శివ వియుజ్యై కతినతా

మహా నారీచ్ఛాయా మవతి పనితారూప మయతే.’

ఇ త్యాశ్చర్యే ప్రయోగః -

‘గణయతి కరుణాపరాజ్ఞుభోఽసౌ శివ శివ తా న్యపి వాసరాణి వెధాః.’

ఇతి క్షదే ప్రయోగః.]

అత్ర హస్తస్పర్శమాత్రేణ కిసలయతల్పస్య హ్లానత్వాసంబద్ధేఽపి తత్సంబద్ధాభి
 ధానాత్ * అతిశయోక్తిభేదః -

‘సంబద్ధాతిశయోక్తిః స్యా దయోగే యోగకల్పనమ్.’

ఇతి లక్షణాత్; తథా మన్మథే నాయికాయాం చ అగ్నిత్వ స్యాగ్గౌరత్వస్య చ ఆ
 శోషాత్ * రూపకాలంకారః - తదుక్తమ్ -

‘ఆరోపవిషయస్య స్యా దతిరోహితరూపిణః

ఉపరజ్ఞాక మారోప్యమాణం త ద్రూపకం మతమ్.’ ఇతి;

తథా హ్లాపయన్త్యా ఇతి ప్రథమవిశేషణ స్యాగ్ధం ప్ర త్యుత్తరవిశేషణ స్యాధోఽ
 హేతుత్వే నూపాత్త ఇతి ఏకం * పదాధః హేతుకం కావ్యలింగ మలంకారః - వి
 శేషణద్వయాధః స్యాపి పరితాపకథన స్యాశక్యతాం ప్రతి హేతుత్వాత్ * అనేక
 పదాధః హేతుక మపరం కావ్యలింగమ్ -

‘హేతో ర్వాక్యపదార్థత్వే కావ్యలింగ ముదాహృతమ్.’ ఇతి;

ప్రథమకావ్యలింగ స్యాతిశయోక్తి రూపకసావేతుత్వాత్ * విజాతీయసంకరః, ద్వితీ
 యకావ్యలింగస్య తృతీయసావేతుత్వాత్ * సజాతీయసంకరః; కొమలాగ్న్యా ఇతి వి
 శేషణస్య తీవ్రతాపాసహత్వాభిప్రాయగర్భత్వాత్ * పరికరాలంకారః -

‘అలంకారః పరికరః సాభిప్రాయే విశేషణః.’

ఇతి లక్షణాత్; తేన చ సుమమరాజ్ఞశాలిత్వే నాతితీవ్రత్వేన ఘటనానహాయో
 ర్నాయికాసంతాపయో ఘటనా జా తేతి విరూపఘటనాత్మకో * విషమాలంకారః
 ప్రతీయత ఇ త్యలంకారే లాలంకారధ్వనిః; కర సరసిజ సగ్గా దిత్యుపమాయాః పరి
 కర స్యాతిశయోక్త్యాదిచతుష్టయస్య చ పరస్పర వైరవెత్త్యాత్ * సంస్పృష్టిః.

అత్ర * తాపో నామ షష్ఠీ మన్మథావస్థా - తథా చోక్తం సాహిత్య చింతామణౌ -

‘చక్షుఃప్రీతి స్థింతా సంకల్పోః | గుణనుతిః క్రియాద్వేషః

తాపో లజ్జాత్యాగోన్మాదౌ మూర్ఛా మృతి ర్దశ శావస్థాః.’ ఇతి.

తాపలక్షణం చ త త్రైవిధః

‘తత్ప్రాప్తే ద్విప్రకషేణ తాపః స్యాత్ కామనో జ్వరః.’ ఇతి-

వైవర్ణ్య మశ్రు వైస్వర్యం శయనై పరిలూటనం

నిశ్వాసముఖశోషాద్యా అనుభావా స్తదృచ్ఛవాః.’ ఇతి;

ద్వాదశావస్థాపక్షే తు * సంజ్వరో నామ నవమీ మన్మథావస్థా - య థాహ వి ద్యానాథః -

‘చక్షుఃప్రీతి ర్మనస్సన్ధో సంకల్పార్థ ప్రలాపితా

జాగరః కార్య మరతి ల్లజ్జాత్యాగోర్థ సంజ్వరః

ఉన్మాదో మూర్ఛనం వైవ చరమం మరణం విదుః,

అవస్థా ద్వాదశ మతాః కామశాస్త్రానుసారతః.’ ఇతి.

సంజ్వరలక్షణ మపి తే నై చోక్తం * ‘తాపాధిక్యం జ్వరో మతః.’ ఇతి - పక్షద్వయ మిదం భావప్రకాశే వ్యక్తమ్ :

‘దశధా మన్మథావస్థా భవే ద్ద్వాదశధా పునః.’ ఇతి.

అ త్రావస్థాప్రతిపాదనాత్ * అయోగవిప్రలంభశృంగారః - తథా చాహుః -

‘సంప్రాప్తః ప్రాగభావో య స్త మయోగం ప్రచక్షుతే

క్రమేణ ధర్మత స్తత్ర తస్యతే రతి రీరితా.’

* రతిలక్షణం తు భావప్రకాశే -

‘సంపన్నైశ్వర్యసుఖయో రశైశ్చగుణయు క్తయోః

నవయావనయోః శ్లాఘ్యక్రకృత్యోః శ్లాఘ్యరూపయోః

నారీపురుషయో స్తుల్యా పరస్పరవిభావితా’

స్పృహోహ్వయా చిత్తవృత్తీ రతి రి త్యభిధీయతే.’ ఇతి.

అవస్థాభి స్తద్వృద్ధిక్రమ స్తేవ మిభిగన్తవ్యః--రమ్యలంబనదర్శనేన అభిలాషతః ప్ర థమం చక్షుఃప్రీతిః ప్రజాయతే, తతో మనస్సన్ధిః, తతః సంకల్పః, సంకల్పితే వస్తు న్యాదరాతిశయేన గుణనుతిః, త త్రై వానురక్తచిత్తతయా అన్యత్ర క్రియాద్వేషః, త స్యాతిశయేన తాపః, తత్ప్రకషాసహిష్ణుత్వేన లజ్జాత్యాగః, తేన బుద్ధిజైధిత్యే స త్యున్మాదః, తేన బలక్షయే సతి మూర్ఛా, త దుద్రేకేణ మరణం, సంభవతి. ఇనూ అవస్థాః అయోగవిప్రలంభే ప్రాయేణ భవన్తి, క్వచి త్ప్రవాసవిప్రలంబానా వపి.

అవ. — నాయకుఁడు పయనము మాని మిత్రునితో అందులకారణము నిట్లు చెప్పుచున్నాఁడు. —

శేతే శీతకరోఽమ్బుజే, కువలయద్వద్వా ద్వినిగ్గచ్ఛతి
స్వచ్ఛా మ్మాక్తికసంహతి, ర్ధవళిమా హైమిం లతా మఞ్చతి,
స్పర్శాత్ పఙ్కజకోశయో రభినవా యాన్తి స్రజః క్లాంతతా,
మే షోత్పాతపరమ్పరా మమ సఖే, యాతాస్సహం కృంతతి.

శీతకరః = చంద్రుఁడు (శీత = చల్లని - కరః = కిరణములు గలవాఁడు - అని అవయవార్థము), అమ్బుజే = తామరయందు, శేతే = పరున్నాఁడు; (ఇది యొకయుత్పాతము); స్వచ్ఛా = విమల మైన, మ్మాక్తిక సంహతిః = ముత్యముల మొత్తము, కువలయ ద్వద్వాత్ = కలువల జంటనుండి, వినిగ్గచ్ఛతి = వెడలుచున్నది; (ఇది యింకొకయుత్పాతము); ధవళిమా = తెల్లఁదనము, హైమిమ్ = బంగారపు, లతామ్ = తీగను, అఞ్చతి = పొందుచున్నది; (బంగారుఁడీగ తెల్లఁబడినది అన్నమాట); (ఇది యింకొకయుత్పాతము); అభినవాః = క్రొత్త వైన, స్రజః = పూదండలు, పఙ్కజ కోశయాః = తామర మొగ్గలయొక్క, స్పర్శాత్ = తాకుడుచేత, క్లాంతతామ్ = వాడుదలను, యాన్తి = పొందుచున్నవి; (ఇది మఱియొకయుత్పాతము); సఖే = మిత్రుఁడా, ఏషా = ఈ, ఉత్పాత పరమ్పరా — ఉత్పాత = (రాగలయనర్థములను సూచించు) దుర్నిమిత్తములయొక్క - పరమ్పరా = వరుస, మమ = నాయొక్క, యాతాస్సహమ్ = పయనంపుఁ గోరికను, కృంతతి = కోసివేయుచున్నది. (ఉత్పాతము లగపడినప్పుడు పయనము నేయరా దని శాస్త్రము.)

ఇందు శీతక రామ్బుజ కువలయ మ్మాక్తిక హైమలతా పఙ్కజకోశ శబ్దములు సాధ్యవసానలక్షణచేత వరుసగా ముఖ హస్త నేత్ర బాష్ప మూర్తి స్తనములం దెలుపుచున్నవి. ఆ క్లేర్పడినయర్థము: — నాప్రయాణోద్యమముచే నాకాంతకుఁ గలిగినదుర్దశను వినుము: ముఖము అరచేత నెలకొన్నది; (ఇది చింతను లెలుపుచున్నది); కనుఁగవనుండి కన్నీటిబొట్టులు (తొలుదొల్తనే కాటుక నెల్లకడిగివైచినవి గావున) నిర్మలమైనవి వెలువడుచున్నవి; దేహము పాలిపోవుచున్నది; చనుఁగవకు తగిలి క్రొత్తపూదండలు వాడి పోవుచున్నవి. మిత్రమా యీయవశకునములచేత (నేను పోయినయెడల కాంతకు ప్రాణాపాయము గలుగు నని వెఱచి) ప్రయాణము మానుకొంటిని. — అనుట.

చపలాతిశయోక్తి, రూపకాతిశయోక్తి, విరోధము, విభావన — అలంకారములు.

నాయకుఁ డనుకూలుఁడు. నాయిక స్వాధీనపతిక. విప్రలంభశృంగారము.

‘పూర్వం కృతయాత్రానిశ్చయః సంప్రతి కుత స్తత్సన్నాహో ద్విరమ్య స్థితోఽసీతి సుహృదా పృష్టౌ నాయకః సకౌశల మాహ. —

శేత ఇతి.—శీతాః - కరాః కిరణా - యస్య సః శీతకర శ్చంద్రిః, అమ్బుజే, శేతే నిశ్చలత్వే నావతిష్ఠతే, చంద్రి స్యాకాశా ద్భాగతే పద్మే నిపతన మి త్యేకో మ హా సభూతపూర్వ ఉత్పతః; తథా, స్వచ్ఛా విమలా, మా క్తికానాం - సంహతిః సమూహః, కువలయద్వద్వా దుత్పలద్వయాత్, వినిగచ్ఛతి విశేషేణ బహి ర్ని ర్యాతి,

‘కరీంద్రి జీమూత వరాహ శఙ్ఖ మ త్సాహి శు క్త్యుద్భవ వేణుజాని

ముక్తాఫలాని ప్రథితాని లోక తేషాం తు శుక్త్యుద్భవ మేవ భూరి.’

ఇతి రత్న కాస్తే) ప్రసిద్ధా దుత్పత్తిస్థానా దన్యత్ర మా క్తికోత్పత్తి రన్య ఉత్పతః; ధవళిమా ధావశ్యం, హైమిం కనకమయీం, లతామ్, అచ్చతి ప్రాప్నోతి, నిసర్గేణ పిశగ్న్యాః కనకలతాయాః ఆకస్మికవణాన్తరప్రాప్తి రపర ఉత్పతః; అభినవాః, స్రజః పుష్పమాలికాః, పద్మజకోశయోః పద్మకుట్మలయోః -

‘కోశోఽస్త్రీ కుట్మలే ఽర్థాఘ గుప్త్యాఽక్లే కాస్త్రదివ్యయోః

గృహే దేహే పుస్తకాఘ పేశ్యా మసిపిధానకః.’ ఇతి నా.,

స్పర్శాత్, క్లాంతతాం మ్లానతాం, యాన్తి ప్రాప్నువన్తి; అభినవత్వేన పూర్వ మమ్లా నానా మేవ స్రజా మగ్ని వస్తుస్పర్శా దివ పజ్జ్వలస్థలవర్తిత్వేన శిశిరయో రపి పద్మకు ట్మలయోః స్పర్శాత్ సద్య ఏవ పరిమ్లానత్వం జాయత ఇ త్యుత్పాతాన్తరమ్; హే స ఖే, ఏషా చంద్రిపాతాదిరూపా, ఉత్పత పరమ్పరా - భావ్యనర్థనూచకాని విపరీతాని నిమిత్తాని ఉత్పతాః - తేషాం పరమ్పరా, మమ, యాత్రాస్పృహం కృంతతి ప్రయాణేచ్ఛాం చింతతి * కృతీ చ్ఛేదన ఇతి ధాతో స్తాదాదికా ల్లట్ * ‘శే ముచా దీనా మి’తి నుమాగమః; ఎతా నుత్పతా నీవత్కృ నివృత్తప్రయాణస్పృహోఽస్మి - ఉత్పతదర్శనే ప్రయాణనిషేధా దితిభావః - మత్ప్రియాణాత్ ప్రా గేవ జాతైః ప్రయాణోత్తరభావినీం కాంతాయాః చరమవశాం నూచయద్భిః చింతాజ్ఞవైవర్ణ్యసం తాపై ర్నివ ర్తితయాత్రాస్పృహోఽస్మీతి వివక్షితార్థః.

అత్ర శీతక రామ్బుజ కువలయ మా క్తిక హేమలతా పద్మజకోశ శబ్దాః సా ధ్యవసానలక్షణయా క్రమేణ ముఖ హస్త నయన బాష్పబిందు మూర్తి స్తన పరాః; అమ్బుజై శీతకరః శేత ఇత్యనైన ముఖస్య హస్తార్పితత్వం ప్రతిపాద్యతే, తేన * చింతా వ్యజ్యతే; మా క్తికసంహతిః కువలయద్వద్వా ద్వినిగచ్ఛ తీ త్యనైన గళదాబ్జషు బిందుపూర్ణానైతత్వం ప్రతిపాద్యతే, స్వచ్ఛేతి విశేషణేన బాష్పసంహ తేర్ని శ్చేషనివ ర్తితాజ్ఞానత్వం గమ్యతే, తేన బాష్పవృద్ధే రసల్పత్వం ప్రతీయతే, తేన దుఃఖ స్యోత్క టత్వం వ్యజ్యతే; ధవళిమా హైమిం లతా మిత్యనైన తాపకృతం వైవర్ణ్యం ప్రతిపా ద్యతే - తల్లక్షణం తు సాహిత్యచింతామణౌ -

‘వైవర్ణ్యం వర్ణభేదః స్యాత్ తాపశోకభయాదిభిః.’ ఇతి;

స్పర్శాత్ పఙ్కజకోశయో రిత్యాదినా స్తనయుగళసజ్జమాత్రేణ స్రజః పరిఘానత్వం ప్రతిపాద్యతే, తేన విరహతాపప్రకషణః ప్రతీయతే.

అత్ర ప్రియప్రవాసరూపహేతుప్రసక్తిమాత్రేణ చింతాదిరూపకార్యస్య వణనాత్ * చపలాతిశయోక్తి రలంకారః; తథా ముఖాదీనాం విషయాణాం స్వవాచకశబ్దా నగృహీత్వా చంద్రాదివిషయవాచకశబ్దై రేవ ప్రతిపాదనాత్ * భేదేఽప్యభేద కల్పనరూపా అతిశయోక్తిః -

‘విషయ స్యానుపాదానా ద్విషయ్యపనిబధ్యతే

యత్ర సాఽతిశయోక్తిః స్యాత్ కషప్రాధోక్తిజీవితా.’

ఇతి లక్షణాత్; తథా చంద్ర స్యాముఖ్యోపరిశయనవణనా ద్ద్రివ్యక్రియయో ర్విరోధ ఇతి * విరోధాలంకారః; సేమలతాయా ధావశ్యప్రతిపాదనా జ్ఞాతిగణయో శ్చ విరోధ ఇతి * విరోధాలంకారః; కువలయా మృక్తాఫలోత్పత్తయైః పఙ్కజకుట్మలస్పర్శాత్ పుష్పమాలానాం మ్లానత్వసంభవస్య చ ప్రతిపాదనాత్ * అకారణాత్ కార్యోత్పత్తి రూపా విభావనా -

‘అకారణాత్ కార్యజన్మ చతుర్థీ స్యా ద్విభావనా.’ ఇతి;

విరోధభేదయో ర్విభావనాయా శ్చ అభేదాతిశయోక్తిసాపేక్షత్వాత్ తయా స హాక్యా జ్ఞిభావేన * సంకరః; విరోధభేదయో ర్విభావనాయా శ్చ పరస్పరనైరపేక్ష్యాత్ * సంసృష్టిః; అతిశయోక్త్యో రపి త ధైవ * సంసృష్టిః; నాయకః * అనుకూలః -

‘ఎకాయత్తోఽనుకూలః స్యాత్, తుల్యోఽనేకత్ర దక్షిణః,

వ్యక్తాగా నిర్భయో ధృష్టా, గూఢవిప్రియకృ చ్చతః.’

ఇతి లక్షణాత్; నాయకా * స్వాధీనపతికా -

‘స్వాధీనపతికా సా స్యా ద్యాం న ముఞ్చతి వల్లభః.’ ఇతి;

ప్రవాసప్రసక్తి హేతుకస్య చింతాదే ర్వణనాత్ * ప్రపాసనిప్రలమ్భ శృంగారః.

అవ.--నాయకునిం దోడితేఁ బోయి వానిని తేక వానితోఁ గ్రీడించి వచ్చినదూ తిని సంభోగచిహ్నములచే నెఱింగి నాయక నిండించుట.--

దూ తీదం నయనోత్పలద్వయ మహూ! తాన్తం నితాన్తం తవ,
స్వేదామ్భుకణికా లలాటఫలకే ముక్తాశ్రియం విభ్రతి,
నిశ్వాసాః ప్రచురీభవన్తి నితరాం, హః! హన్త! చంద్రాతపే [కృతే.
యాతాయాతవశా ద్వృథా మమ కృతే శా న్తాసి కాన్తా

కాన్తాకృతే - కాన్త = సుందరమైన - ఆకృతే = మూర్తి గలదానా (కాం తాకృతి యని సంబోధించుటయందు అత్యంతకోమలాంగివి గాన వెన్నెలకే బడలితివి

అని యభిప్రాయము), (హే) దూతి = (ఓసి) దూతీ, వృథా = వ్యర్థముగా, మమ కృతే = నా కొఱకు, చంద్రాతపే = (పండు) వెన్నెలయందు, (ఆతప మనఁగా ఎండ - చంద్రాతప మనఁగా చంద్రునియెండ - అని యవయవాగ్ధము - ఆతపశబ్దముచే కొ మలాంగికి నీకు వెన్నలసయితము ఎండవలె దుస్సహము గాదా యని ధ్వనితము), యా తా...శాత్—యాత = (నాయకునికడకు) పోవుట - ఆయాత = వచ్చుట - వశాత్ = (వీని) మూలముగా, శాస్త్రా = బడలినదానవు, ఆసి = అయితివి, హా హస్త = అయ్యో పాపము! [బడలుట యెట్లు తెలియనాయె ననఁగా చెప్పుచున్నది]:—

తవ = నీదైన, ఇదమ్ = ఈ, నయన ఉత్పల ద్వయమ్ = కన్నులనెడు కలువలయొ క్క జంట, నితాస్తమ్ = మిక్కిలి, తాస్తమ్ = వాడియున్నది; [పండువెన్నెల కలు వలకును (కనులకును) మిక్కిలిహితముగాన, ఎంతయు శ్రమపడక దానియందు అవి వా డవుగాన, అట్టివెన్నెలలోనే కలువలు (కన్నలు) మిక్కిలి వాడునట్లు శ్రమపడితివి అను టచే మిక్కిలి శ్రమపడితివి - అని తాత్పర్యము]; స్వేద అమ్భః కణికాః = చెమట నీటి బొట్లు, లలాట ఫలకే = పలకవంటి లలాటమందు, ముక్తా శ్రేయమ్ = ముత్తై ముల సొంపును, బిభ్రతి = వహించుచున్నవి; (ముత్తై పుసిరికిఁ బోల్చుటచే చెమట య ధికముగా నున్న దని యభిప్రాయము); నిశ్వాసాః = ఊర్పులు, ప్రచురీ భవంతి = బహుళము లగుచున్నవి. ఇది బయటికి స్ఫురించునర్థము. దీనిగూఢార్థము:—

దూతీ నీవు సుందరాంగివి గావున నిన్నేమన్నా యకుఁడు గూడెను: నీకన్నలు వా డుట, మొగమున చెమరుబొట్లు, నిట్టూర్పులచాహుళ్యము అనునివి సంభోగచిహ్నములు ఇప్పటికిని నీయం దగపడుచున్నవి; నీపోక నానిమిత్తము వ్యర్థమే గాని నీనిమిత్తము స ఫలమే అయినది;—అనుట. గూఢార్థానుగుణ పదప్రయోజన వివరణమెట్లు

న—నాయిక దూతియొక్క కన్నులకు కలువలసాటిని చెమటబొట్టులకు ముత్తైముల సొంపును చెప్పట దూతి సుందరాంగి యగుటచేతను (సుందరాంగి యయినందున ఇట్టి చెట్ట తనకుఁ బాటిల్లె ననుకడుపు మంటచేతను). చెమటబొట్టులకు ముత్తైములసా టిని చెప్పక, వాని (శ్రేయమ్ =) సిరిని (సొంపును) చెప్పినతాత్పర్య మే మనఁగా - ఈబడలికవలన నీకు సొంపు హెచ్చినదేగాని తగ్గలేదు, ఇప్పటియాయొప్పును గాంచిన ఆనాయకుఁడు కామోద్రేకపరవశుఁ డై వెండియు నిన్నుఁ గవయును జూమా యని యె త్తిపొడుచుట. ‘నితాస్తమ్’ ‘నితరామ్’ అనుట ‘నీబడలిక రాకపోకలవలనఁ గలి

గిన దైన ఇంతయధికముగా నుండదు, సంభోగమువలనఁ గలిగిన దైనందున ఇంత యధిక ముగా నున్నది;’ అని దూతికి దానిగుట్టును నాయిక తాను కనిపట్టినట్లు మాచించుట కు. ‘హా హస్త’ - ఈవిషాదము దాని? దూతినిగా పంపి తాను చెడినందులకును,

ఈగూఢనిందను నదురు బెదరు లేక సరకుసేయక వినుచున్నదూతియొక్క దిట్టతనము నకును. ‘ఆతపే’ అనుటచే - వెన్నెల (యెండవలె) చిక్కఁగా కాయుచున్నది,

ఇట్టితటపివెన్నెలలో రాకపోకలచే బడలిక తీటునుగాని కలుగదు, కావున నీబడలిక రాకపోకలచే గలిగినది గాదు, సంభోగముచేతఁ గలిగినదే, అనియు, వెన్నెలకును గరం గునట్టి కోమలాంగివి గావున నిన్ను ఆతఁడు వలచె ననియు, భా. 'కాస్తాకృతే' అనుటచే 'నీవు అందగత్తయివు, నిన్ను వానికడకుఁ బంపిన నిట్టి చెట్టు గలుగు నని ముందు అలోచించుకొనక నీవలనఁ జెడిచి ననియు, నీవు కరము ద్రోహిణివియు ననియు, భావములు.

ఇందు ఆకాశగోపనరూప మైనది అవహిత యనుసంచారిభావము. రూ. పక విభోధ నిదర్శనా విష మాలంకారములు గలవు. ఏతత్సమవిషయక మైనయీ యమరుక్లోకముం గనఁదగినది:—

‘నిశ్శేషచ్యుతచస్తనం స్తనతటం, నిర్మృష్టరాగోఽధరో,
నేత్రే ధూర మనజ్జానే, పులకితా తన్వీ త వేయం తనుః,
మిథ్యావాదిని, దూతి, శార్థవజన స్యాజ్ఞాతపీడాగమే,
వాషీం స్నాతు మితో గ తాసి చ పున స్త స్యాధమ స్యాన్తికమ్.’

నాయక ధూనేతుం గత్వా స్వయ మేవ తేన సాకం విహృ త్యాగతాం తదనా గమనమిత్త మన్య దేవ కింభీత్ ప్రకటయంతీం ఆస్యస్వేదజలకణై చ్ఛిన్నతాం దూతి కాం విటోపభోగదర్శనేన జాతేన్య నాయికా చాతుర్యేణ మర్చిద్వాటనం కుర్వతీ ప్రాహ. — ధూ తీతి. — ధూ దూతి, తవ, ఇదం, నయనే ఏవ ఉత్పలే ఇతి * రూప కసమానః - తయో ద్వయం, నితాన్తమ్ అత్యన్తం, తాన్తం ఘ్నానమ్, అహో ఉత్ప లస్య చంద్రికాయాం ఘ్నానత్వ మసంభావితం త ద పృథిక మి త్యాశ్చర్యమ్; తథా, స్వేదామృతకణికాః లలాట ఫలకే, ముక్తాశ్రియం విభ్రతి మా క్షికళోభాం వహన్తి; స్వేదోఽప్యనల్ప ఏ వేతి భావః -

‘పరిత్యజైషి ముక్తః స్యాన్తుక్తా ముక్తాఫలే స్త్రియామ్.’ ఇతి నా.; నిశ్వాసాః, నితరాం, ప్రచురీభవన్తి బహుశాయస్తే -

‘ప్రభూతం ప్రచురం ప్రాజ్య మద్రథం బహుశం బ హ్వి’ త్యమరః; హే, కాస్తాకృతే రమణీయాకారే, మమ కృతే మ ద్రథం * కృత ఇతి తాదర్థ్యైవ్యయమ్ * ‘అథ కృతే చ తాదర్థ్యే ద్వయ మ ప్యవ్యయ మి’ త్యభిధానాత్, వృ థా వ్యథం, చంద్రితన చంద్రికాయాం * ‘ప్రకాశో ద్యోత ఆతపః’ ఇ త్యమరః - సుకుమారాగ్న్యా స్తవ చంద్రికాఽ స్యాతపకల్పా గా తే త్యాశయేన ఆతపశబ్దః, యా తాయాతపశాత్ మద్వల్లభగృహవత్కూని గతాగతవశాత్, శ్రాన్తాసి, హా హా స్తేతి పదద్వయోక్తి ర్విహానాతిశయాత్ - విషాదో ఽత్ర దూతికాశ్రమదర్శనజనితః - స చ మృషాభూతః - కైతవే నాశ్శీనియమానత్వాత్; ‘వృథా మమకృతే శ్రాన్తా సీ’ త్య త్ర మత్కార్యం ప్ర త్యేవ తవ శ్రమో విఫలః స్వకార్యం ప్రతితు సఫల ఏ వే త్య

ధాః, మద్వల్లభ మానెతుం గతాయా స్తవ న కేవల మిష్టితాభాః యతాయత
జనితశ్రమాధిక్యేన రమణీయాయా స్తవ ఆకృతివైకృత మపి జాత మితి వాచ్యాః, అ
ద్భుతోఽఖం శ్రమః తవ న నాయకగృహవత్కాని యతాయతాభ్యా ముత్పన్నః -
చంద్రికాయాం స్వగృహాత్ గృహాంతరం ప్రతి సంచారమాత్రేణ త వైతాదృశశ్రమజన
కత్వాయోగాత్ - మద్వల్లభోపభోగసమ్మర్దజ ఏ వెతి వ్యక్త్యాధాః; ‘కావ్తాకృతే’
ఇతి సౌందర్యోద్భూతనైన నాయం త వాపరాధః కిం తు సౌందర్యశాలిత్యేన దౌత్యాన
హాం త్వాం చపలచిత్తనాయకం ప్రతి దౌత్యే నియుక్తవత్వా మ మై వాపరాధ ఇ
త్యాతోపాలమ్భా ద్యోత్యతే; దౌత్యానగ్నాః భరతశాస్త్రే ప్రతిపాదితాః -

‘నోజ్జ్వలం రూపవస్తం వా నాథావస్తం న చాతురం

దూతం వాపి హి దూతీం వా బుధః కుర్యా త్కదాచన.’ ఇతి.

అత్ర మృషాదరాదిభిః క్రోధాప్యేనూచకాకారగోపనస్య గమ్యత్వాత్ అవహి
త్యాభ్యః * సంచారి భావః -

‘ఆకారగోపనం కైర్యలజ్జాదే రవహితకః,

అన్యథా కథనం, దృష్టి రన్యథా చ, మృషాదరః,

విషాదకైర్యే కృతకే, తథా భజ్య శ్చ తద్గుణాః.’ ఇతి.

అత్ర నేత్రయో రుత్పలత్వరూపణాత్ * రూపకాలంకారః, ఉత్పలస్య చంద్రికాయాం
హ్లానత్వ మితి జాలిగుణయో ర్విరోధప్రతిపాదనాత్ * విరోధాలంకారః, స చ రూ
పకొత్థాపిత ఇతి తయో రక్లాంక్షిభావేన * సంకరః, ముక్తాశ్రియం బిభ్ర తీ త్యత్ర అ
న్యధర్మ స్యాన్యయోగాసంభవేన శ్రియ వివ శ్రియ మితి సాదృశ్యాక్షేపాత్ * నిద
ర్శనాలంకారః -

‘అసంభవద్ధమయోగా దుపమానోపమేయయోః

ప్రతిబిమ్బక్రియా గమ్యా యత్ర సా స్యాన్నిదర్శనా.’ ఇతి,

నాయకానయనరూపేష్టానవాప్తిపూర్వికాయాః శ్రమనిమిత్తాకృతివైకృతరూపానిష్టా
వాప్తేః సమథానాత్ * విషమాలంకారః, లక్షణం తూక్తమ్, అనయోః ప్రాగుక్తా
లంకారద్వయస్య చ పరస్పరనైరపేక్ష్యాత్ * సంసృష్టిః.

అవ..—విరహిణీమరణోద్యోగము.—

అధివసతి వసంతే మర్తుకామా దురంతే

నవకిసలయతల్పం పుష్పోతాశ్శారకల్పమ్

విరహా మసహమానా చక్రవాకీసమానా

చకితవనకురజ్జీలోచనా కొమలాజ్ఞీ.

చక్రవాక్ సమానా = పెంటిజక్రవాక్ సమానానై (చక్రవాక్ చక్రవాక్
మందు పంత అనురక్తయో నాయకునియందు అంత యనురక్తురా లై యని తాత్పర్యము),
చక్రవాక్—చక్రవాక్ = బేదరిన - వనకురజ్జీ = అడవిలేడియొక్క - లోచనా =
కన్నులవంటికన్నులు గలది (ఊరిలేడికన్న అడవిలేడి ఎక్కువ భయపడునుగాన భయము
తీశయమును తెలుపుటకు వనశబ్దము), కోమలాశ్లీ = (ఒకానొక) యబల, దురన్తై = (అడవి
లో మనోహరముగానున్న) పర్యవసానమందు కీడు గలదైన (కీడు కలిగించునదైన),
జనన్తై = ఆమనియందు, విరహమ్ = (కాంతునితోడి) యెడఁబాపును, అసహమానా =
తాళలేని దై, (అందువలననే), మర్తు కామా (సతీ) = మరణింపఁ గోర్చి గలదై, పుష్ప
లమ్—పుష్పిత = పేర్పఁబడిన - అక్రూరకల్పమ్ = నిష్పలకంబై కొంచెము తక్కువ
యైన (రమారమిగా అట్టినిష్పవంటి దైన - దానివలె దహించి చంపునదియైన), నవ కిస
లమ్ తల్పమ్ = లేత చిగుళ్ళ పానుపును, అధివసతి = ఎక్కుచున్నది.

‘దురన్తై’— మలయానిలము కోకిలాలాపము మొదలయిన కామోద్దీపనసా
మగ్రిచేత కామోదేకము గలిగించి తద్వారా ప్రాణము హరించు నని భా. ‘కిస
లయతల్పమ్’—సామాన్యకిసలయములపాస్సే కామోదేకము కావించి విరహతాపముం
బొంది ప్రాణము హరించునది, ఆకిసలయములు ‘నవ’ అప్పుడే పొటమరించిన వైనచో
దానిప్రాణహరణశక్తి చెప్పవలయునా? నవకిసలయములు ఎట్టిగా ప్రకాశించును గాన
నవకిసలయతల్పము వర్ణ దీప్తి క్రియలచే అగ్ని గాళివంటి దగుటచేత ‘పుష్పితాశ్లా
క’ సామ్యము చెప్పఁబడినది. ఆమెప్రాణమునకు ఒక్కొక్కచిగురును ఒక్కొక్క
(అంగార =) నిష్పకవలె నుండె నని అంగారరశబ్ద స్వరసము. ‘చక్రవాక్ వన కు
రజ్జీ లోచనా’—వన శబ్దము భయాతిశయమును దానిచే లోచనములయందు చాంచ
ల్యాతిశయమును తెలుపుటచేత - ఏతూణమం దేనియు కాంతుఁడు వచ్చి యాదుర్మర
ణమును తప్పించునా యని యతనికై ఇయి నటుం జూచుటను సూచించును. ‘కో
మలాశ్లీ’—అబల గావున ఈవిరహమునకు ఈనవకిసలయ తల్పమునకును తప్పక మడి
యై నని భా. మరణోద్యోగముచేత విరహతాపాతిశయమును, దానిచేత అనురా
గాతిశయమును సూచితములు. ఉపమా పరికర కావ్యలింగ రసవత్తములును వృ
త్త్యనుప్రాసంబును అలంకారములు; నాయిక పద్మినీజాతిది; మృతి య
నెడు పదియవమన్మథావస్థ.

వసన్తసమయే సంవర్ధమానవిరహవేదనాసహనసామధ్యాభావన బలా చ్చర
మదశా ముపయాతుం ప్రయతమానాం నాయికాం విలోక్య శోచన్తీ తస్యాః ప్రియ
సహచరీ కాశ్చి దాహా.—అధివస తీతి.—చక్రవాక్ సమానా చక్రవాక్ కీప ప్రియే గా
థామరా గే త్యధః, చక్రవాక్ భీతా - యా - వనకురజ్జీ కాననహరిణీ - తస్యా ఇవ
భావనై యస్యాః సా తథోక్తా - కురజ్జీతి స్త్రీవ్యక్తిగ్రహణం తస్యా వనసంబద్ధిత్వే

న కథనం చ భయ స్యాతిశయం ప్రదర్శయితుం - తత్ప్రదర్శనం తు కురణ్ణీలోచనయో
శ్చాచ్ఛిల్లశాలితా ద్యోతన ద్వారా నాయకా నయన రామణీయక ప్రత్యాయనాగ్ధమ్ -
ఏతద్దృశసోందర్యశాలినీ సఖీ భూయః క్వాపి న ద్రక్ష్యతే ఖల్వితి భావః, కోమలా
గ్ధీ సుకుమారగాత్రీ నాయకా - వరసోకుమార్యశాలినోఽజ్ఞస్య తీవ్రతాపానహా
త్వా త్పల్లవాగ్ధారశయ్యాధిరోహణక్షణ ఏవ మరిష్య తీతి భావః, దుష్టః అన్తోఽవ
సానం యస్య సః దురన్తః - మద్దానిల కోకిలాలా పాది కామోద్దీపనసామగ్రిశాలిత
యా వియోగినా మప్రాప్యపారే తస్మి, న్వసన్తే, విరహా మసహమానా, మర్తుం ప్రా
ణా నివహాతుం - కామోఽభిలాషా యస్యాః సా తథోక్తా * ‘తుం కామ మనసో
ర పీ’తి మకారలోపః - తదా తతోఽన్యస్య దుఃఖసాగరనీరనిస్తారోపాయ స్యాభా
వా దితి భావః, పుష్పితః రాశీకృతః - స చాసా వగ్ధార శ్చేతి పుష్పితాగ్ధారః - జా
తా వేకవచనమ్ - ఈషదసమాప్తః పుష్పితాగ్ధారః పుష్పితాగ్ధారకల్పం తత్ * ఈషద
సమాప్తా కల్పప్రత్యయః - య ద్వా మాస్తు జాతా వేకవచనం * ‘సుపో ధాతు ప్రా
తిపదికయో’ రితి బహువచనస్య లుక్ - పున స్తద్ధితోత్పత్తౌ విశేష్యానురోధే నైక
వచనస్య సంభవాత్ - ఆకారేణ సంతాపకరత్వేన చ జ్వలదగ్ధారరాశిసద్దృశ మి త్య
ధః - విరహిణీప్రాణవియోజనసామధ్యం సంపన్న మితి భావః, నవకిసలయతల్పం త
రుణపల్లవమయీం శయ్యామ్, అధివసతి అధితిష్ఠతి * ‘ఉపాన్వధ్యాజ్వస’ ఇతి వసతే
రాధారస్య కర్మత్వమ్.

అత్ర మరణోద్యోగవర్ణనాత్ * మృతి ర్నామ చరమా మన్మథావస్థా -

‘స్మరాత్యా మరణోద్యోగో మృతి రి త్యభిధీయతే.’ ఇతి.

ఇహ పుష్పితాగ్ధారకల్ప మి త్యత్ర అనుపాత్తధర్మా తద్ధితగతా ఆధీ
లుప్తా, చక్రవాకీసమా నె త్యత్ర అనుపాత్తధర్మా సమాసగతా ఆర్థీ లుప్తా, కురణ్ణీలో
చ నె త్యత్ర అనుపాత్తధర్మవాచకొపమానా లుప్తా, * ఉపమాత్రయస్య పరస్పరనైర
పేక్ష్యాత్ * సంస్పృష్టిః, పుష్పితాగ్ధారకల్ప మితి తల్పవిశేషణస్య ప్రాణహరణసామ
ధ్యాభిప్రాయగర్భత్వాత్ * పరికరః, స చ తద్ధితగతోపమయా సంగృహీత ఇతి
ద్వయో రగ్ధాగ్ధిభావేన * సంకరః, చకితవనకురణ్ణీలోచనా కొమలా గ్ధీతి నాధ్వికాభిశ్చే
షణద్వయ స్యాపి సాభిప్రాయత్వా దన్యః * పరికరః, తస్య చ ప్రాగుక్తాలంకారప్రభుత్వ
ప్రయేన సహ * సంస్పృష్టిః, చక్రవాకీసమా నేతి నాయకావిశేషణాగ్ధస్య దురన్త ఇతి వ
సన్తవిశేషణాధన్య చ విరహాసహనప్రయుక్తం మరణోద్యోగం ప్రతి హేతుత్వాత్
* కావ్యలిజ్జ మలంకారః, స చ చక్రవాకీసమా నేతి సమాసగతోపమయా పుష్పితాగ్ధార
కల్ప మి త్యుపమాసంకీర్ణ పరికరేణ చ పరిపోషం ప్రాపిత ఇతి చతుర్థాం * సంకరః,
నాయకాశ్రయస్య ప్రవాసవిప్రలంభశృంగారస్య సన్నికృష్టకరుణరసం ప్ర త్యజ్ఞత్వాత్
* రసవదలంకారః, ప్రతిపాద మైకైకస్య వర్ణనాస్య ఖడ్జద్వయాన్తగతత్వేన ఆచ్ఛ

తత్త్వాత్ * వృత్త్యనుప్రాసభేదః, అనయోః ప్రాగుక్తానాం చ * సంస్పృష్టిః. కరుణరసలక్షణం తు సాహిత్యచింతామణౌః—

‘ధర్మనాశోఽర్థనాశ శ్చ బాన్ధవేష్టధనక్షయః
వధో బంధ శ్చ దారిద్య్రం పదభ్రంశః పరాజయః
దేవోపఘాతధిక్కారో వ్యాధిః శాపోఽభిశంసనం
ఇత్యా ద్యాలమ్బనం దృష్ట మనుభూతం శృతం చ వా;
యస్య చోద్దీపనం జ్ఞేయ మాలమ్బనగుణాదికం;
కశపాశాజ్ఞసంస్కారవైధుర్యం స్రస్తగాత్రతా
శిర శ్చోదఞ్ఞితం చాధో ముఖం పరివిలొకితం
రక్తాభో ముఖరాగ శ్చ సబాష్ప మన్థరా చ దృక్
భూపాతో ముఖశోష శ్చ బాహుపాదవిమదనం
విన్యాసో హస్తయో ర్ముద్భిన్ నిశ్వాసోఽచ్ఛ్వాసదీర్ఘతా
ఉరశ్శిరోముఖ స్యాపి తాడనం లుణ్ఠనం భువి
హాహాకార స్త థాక్రందో విలాపః పరిదేవనం
భావాః స్తమ్భాదయః సర్వే భవేయ రనుభావకాః;
ఉ త్తమాధమమధ్యమ యథాయోగం భవ స్త్యమి
నిర్వేదో దైన్య మాలస్య మున్మాదవ్యాధిసుప్తయః
నిద్రా మోహః శ్రమో గ్లాని శ్చింతా మరణచాపలే
వివాదో జాడ్య మౌత్సుక్యం శంకా స్మృతి రపస్మృతిః;
స శోకస్థాయిక స్తద్వీ కరుణో రస ఇష్యతే.’ ఇతి.

శోకలక్షణ మపి త త్రై వోక్తమ్.—

‘ఇష్టనాశాదిభి ర్దుఃఖప్రకషణః శోక ఉచ్యతే
అశ్రు భూలుణ్ఠన స్వాజ్ఞతాడనా ద్యనుభావభాక్.’ ఇతి.

శాయికా * ప్రోషితభర్తృకా - లక్షణం తూక్తమ్, చకితవనకురజ్జీలూభనా
కామలా జ్జీతి విశేషణద్వయే నాస్యాః * పద్మినీత్వం నూచ్యతే - తల్లక్షణం తు
రతిరహస్య -

‘కమలముకుళమృద్వీ ఫుల్లరాజీవగన్ధా
సురతపయసి యస్యాః సౌరభం దివ్య మక్లే
చకితమృగదృగాభే ప్రాన్తరక్తే చ నేత్రే
స్తనయుగళ మనఘం శ్రీఫలశ్రీవిడమ్బి. ।
తిలకుసుమసమానాం బ్రీభతీ నాపికాం యా
ద్విజగురుసురపూజాశ్రద్ధధానా స దైవ

కువలయదళకాంతిః కాపి చామేయగౌరీ
వికచకమలకౌశాకారకామాతపత్రా.
వ్రజతి మృదు సలీలం రాజహం నీవ తన్వీ
త్రివళిలలితమధ్యా హంసవాణీ సువేషా
మృదు శుచి లఘు భుజ్జై మానినీ గాఢలజ్జా
ధవళకుసుమవాసోవల్లభా పద్మినీ స్యాత్.’ ఇతి.

అవ.—నాయికయొక్క విరహోత్తేజయమును దూతి నాయకునితో చెప్పట.—
నైష్ఠుర్యం కలకణ్ఠకోమలగిరాం, పూర్ణస్య శీతద్యుతే
స్తిగ్ధత్వం, బత దక్షిణస్య మరుతో దాక్షిణ్యహానిశ్చ, తామ్
స్మర్తవ్యాకృతి మేవ కర్తు మబలాం సన్నాహ మాతన్వతే;
తద్విఘ్నః క్రియతే తృణాదిచలనోద్భూతై స్త్వదాప్తిభిః.

కల...రామ్—కలకణ్ఠ=కోకిలయొక్క - కోమల = మృదులమైన - గిరామ్ =
కూతలయొక్క, నైష్ఠుర్యమ్ = పరుషత్వంబును, పూర్ణస్య శీతద్యుతేః = నిండు చలి
వెలుంగుయొక్క (నిండుచంద్రునియొక్క), తిగ్ధత్వమ్ = వేండ్రంబును, దక్షిణ
స్య = దక్షిణదిగ్భవమైన - మరుతః=గాలియొక్క (మలయానిలముయొక్క), దా
...శ్చ—దాక్షిణ్య=మోమోటమియొక్క - హానిశ్చ=నాశంబును, అబలామ్ = (ఆ)
కోమలాంగిని, స్మ...మేవ—స్మర్తవ్య = జ్ఞాపి చేసికోవలసిన - ఆకృతి మేవ = మూ
ర్తిగలదానినిగా నే (అనఁగా కంటి కగపడనిదానినిగా, అనఁగా మృతనుగా), కర్తుమ్=
చేయుటకు, సన్నాహమ్ = సరంజామును, ఆతన్వతే = చేయుచున్నవి, బత = అయ్యో!
తృ...తైః—తృణ = గడ్డి - ఆది = మొదలుగాఁగలవానియొక్క - చలన = కదలి
కచేత - ఉద్భూతైః = పుట్టినవైన, త్వ...మైః-త్వత్ = నీయొక్క - ఆప్తి = రాక
యొక్క - భ్రమైః = భ్రాంతులచేతను (గడ్డి కదలినను నీవు వచ్చితి వేమో యని భ్రమ
పడి మాటిమాటికి చూచుచుండుటచేత), తద్విఘ్నః—తత్ = ఆమారణప్రయత్నమున
కు - విఘ్నః = అంతరాయము, క్రియతే = చేయఁబడుచున్నది.

కోకిల చంద్రమలయమారుతములకుఁ దాళక నీయబల యెప్పుడో మరణించియుం
డును గాని, నీవు వత్తు వనునాశచేత జీవించి యున్నది, తడయ్యదు వేని నిరాశచేసికొని
జీవము విడుచును, కాన ఇప్పుడే నాతో వచ్చి ఆమెప్రాణమును కాపాడుము; అని భా.

పర్యాయోక్తి విరోధ పరికరాంకురము లలంకారములు. విరహవిప్రలంభ
శృంగారము. నాయిక విరహోత్కంఠిత.

ప్రియాగమనసమయే కిచ్చి దతిక్రాంతే స్మరార్తయా నాయకయా పెషితా
దూతీ నాయక మాహ. — నైష్ఠుర్యమితి — కలకణ్ఠాః కోకిలాః -

‘కలకణ్ఠ స్తు కోకిలె

హంసె పారావతే చాపి త్రిషు త్వేష కలస్వరె.’ ఇతి నా.-

తేషాం కోకిలానాం - కొమలగిరః మృదువాచః - తాసాం, నైష్ఠుర్యం పరుషత్వం, త
థా, పూర్ణస్య, శీతద్యుతేః చంద్రస్య, తిగ్మత్వం తీక్ష్ణత్వం * ‘తిగ్మం తీక్ష్ణం ఖరం తద్వ
ది’ త్యమరః, తథా, దక్షిణస్య దక్షిణదిగ్భవస్య, మరుతః వాయోః, దాక్షిణ్యహానిః -
దాక్షిణ్యం పరచ్ఛన్దానువృత్తిః - తస్య హాని శ్చ -

‘దక్షిణః సరళే యామ్యే పరచ్ఛన్దానువృత్తిని

అపసవ్యే త్రిష్వయం తు దేయభేదే దిశి స్త్రియామ్.’ ఇతి నా.,

తాం ప్రకృతా మబలాం - బలహీనత్వా దైహమాత్రం విద్యతే - మృదుః సర్వత్ర
బాధ్యత ఇతి న్యాయా దితి భావః, స్మర్తవ్యాకృతి మేవ న తు దర్శనయోగ్యాకృ
తిం, కతుం సన్నాహమ్, ఆతన్వతే కుర్వన్తి - చరమదశా మేవ ప్రాపయితుం
ప్రయతంతే ఇ త్యర్థః, బ తేతి ఖేదే - సౌమ్యా అపి విపరీతాః సంతః అబలాం
మారయితుం సన్నహ్యన్తి తి ఖేదః - య ద్వా బ తేతి విస్మయే - కొమలానాం నిష్ఠు
రత్వం శీతస్య తిగ్మత్వం దక్షిణస్య దాక్షిణ్యభావ శ్చైతి విపరీతధర్మదర్శనా
ద్విస్మయః -

‘ఖే దానుకమ్పా సంతోష విస్మ యామన్త్రణే బత.’ ఇత్యమరః,

కిం తు, తృణాదీనాం చలనేన - ఉద్యాభై రుత్పన్నైః, త్వదాప్తిభ్రమైః త్వత్పాత్రి
ప్తిభ్రాన్తిభిః, తస్య మారణప్రయత్నస్య - విఘ్నః, క్రియతే. కొమలాః కోకి
లాలాపాః అత్యంతశీతల సకలకళాశాలీ చంద్రః శైత్య మాద్య సౌరభ్య సంపన్నత
యా మనోహరో మలయమారుత శ్చ సంప్రతి త్వయి విలమ్బమానే విపరీతా భూత్వా
దుస్సహవేదనోత్పాదనెన నాయకప్రాణహరణోద్యోగ మేవ కుర్వన్తి - కిం తు
కాంతా ద్వారే దత్తదృష్టిః త్వదాగమనం ప్రతీక్షమాణా తృణాదిచలనైః పి భ్రాన్తివ
శేన త్తేజోజ్వల త్వమే వాగతం మన్యమానా కథిచ్చి దాశయా ప్రాణా నవలమ్బ్యః
వర్తత ఇతి వివక్షితార్థః; ఇత ఉద్భవం భవదాగమనస్య విలమ్బే సతి నైరాశ్యేన
ప్రాణాన్ పరిత్యజేత్ - శీఘ్ర మాగత్య త్వదధీనజీవితాం తా ముపజీవ యేతి భావః.

అత్ర వివక్షితార్థస్య భజ్యంతరణాభిధానాత్ * పర్యాయోక్తిభేదః, తథా
కొమలా అపి నిష్ఠురా ఇత్యాదివిరోధదర్శనాత్ * విరోధాలంకారః - సచ దక్షిణస్య
దాక్షిణ్యహాని రి త్యత్ర శ్లేషసంక్లిష్టః - ఇతరత్ర తు శుద్ధః, అబలా మితి విశేష్యస్య
సాభిప్రాయత్వాత్ * పరికరాఙ్కురాలంకారః -

‘సాభి ప్రాయె విశేష్యే తు భవే త్పరికరాఙ్కురః.’ ఇతి.

* విరహవిప్రలంభశృంగారః; విరహలక్షణం తు సాహిత్యచింతామణౌ -

‘కాలక్షేపే తు సంప్రాప్తే కార్యా ద్వాపారతన్త్రితః

ఏకగ్రామస్థయో ర్యూసో ర్విరహః సోఽభిధీయతే,

ఔత్సుక్య చింతా నిశ్వాస వితర్కా ద్యనుభావభావః.’ ఇతి.

నాయి కాత్ర * విరహోత్కణ్ఠితా-

‘చిరయ త్యధికం కాన్తై విరహోత్కణ్ఠిత తోన్మనాః.’

ఇతి లక్షణాత్ * ఉత్కణ్ఠా అస్యాః సంజాతా ఇతి ఉత్కణ్ఠితా - విరహోత్కణ్ఠితా

విరహోత్కణ్ఠితా; తథా చోక్తం సాహిత్యచింతామణౌ -

‘విరహేణకృతోత్కణ్ఠా విరహోత్కణ్ఠితా మ తా.’ ఇతి;

* ఉత్కణ్ఠా నామ వేదనా విశేషః - తథా చాహుః -

‘రాగే త్వలభ్యవిషయే వేదనా మహతీ తు యా

సంశొషణీ చ గాత్రాణాం తా ముత్కణ్ఠాం విదు ర్బుధాః.’ ఇతి.

అవ.—చక్కఁగా అలంకరించుకొని రమణు నెదురునూచుచున్న నాయిక
అతఁడు విలంబించుటచేత శోకింపం దొడంగఁగా సఖి ఆమె నూరార్చుట.—

సాస్రే మా కురు లోచనె, విగళతి న్యస్తం శలాకాఙ్గానం;

తీవ్రం నిశ్వసితం నివర్తయ, నవా స్తామ్యన్తి కణ్ఠస్రజః;

తల్పై మా లుర కొమలాఙ్గి, తనుతాం హ స్తాఙ్గరాగోఽశ్నుతే;

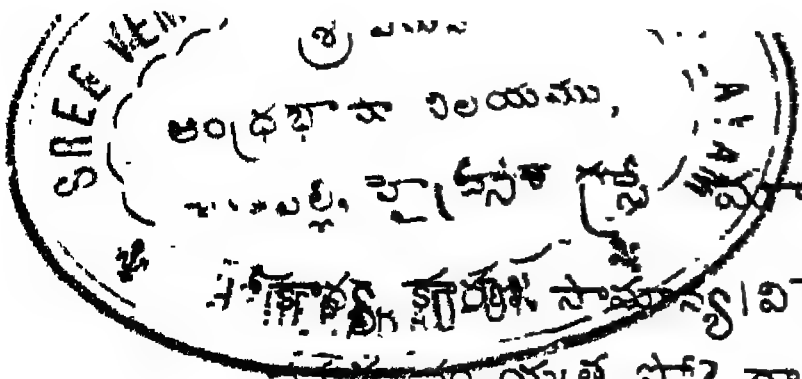
నాతీతో దయితోపయానసమయో, మా స్తాన్యథా మన్యథాః.

(హే) కొమలాఙ్గి = (ఓ) యబలా, లోచనే = కన్నులను, సాస్రే = బా
ష్పయుక్తములనుగా, మా కురు=చేయకుము; (ఏల యన), న్యస్తమ్=(కంట) నుంపఁ
బడిన, శలాకాఙ్గానమ్—శలాకా = శలాకయొక్క (శలాకతోపెట్టుకొనఁబడిన)- అఙ్గా
నమ్=కాటుక, విగళతి=కరఁగిపోవును; తీవ్రమ్ = వేడి యయిన, నిశ్వసితమ్=ఊర్పు
ను, నివర్తయ = ఆపుము; (ఏల యన), నవాః = క్రొత్త వైన, కణ్ఠస్రజః = మెడ
లోని పూదండలు, తామ్యన్తి = వాడిపోవును; తల్పై = పొన్నునందు, మా లుర =
దొరలకుము; (ఏల యన), హస్త = అయ్యో, అఙ్గరాగః = మైపూత, తనుతామ్ =
కృశత్వమును, అశ్నుతే=పొందును; (మైపూత చెడును); దయి...యః—దయిత =
ప్రియునియొక్క - ఉపయాన = రాకయొక్క - సమయః = వేళ, న అతీతః=దాటి
పోలేదు; అన్యథా = వేరువిధముగా, మా మన్యథాః = తలంపకుము. అతఁ
డు తప్పకుండ వచ్చును గావున ఈలోపల రోదన నిశ్వాస లోతనములచేత నీసాబ గెల్ల

చెఱుపుకొనకు మని యుపదేశము. 'అన్యథా'—రాఁ డని, ఎవతెవలలోనో పడి నిన్ను ఒప్పరికించి నాఁ డని, ఇత్యాది దురూహాలు చేయకు మని భా. ఇందు, జి కమతమున కార్యముచేత కారణమును సమర్థించుట యనెడియగ్ధాంతరన్యాసము; మఱి యొకమతమున కాప్యలింగము. ఔత్సుక్య మనెడుసంచారిభావము; విరహవిప్రలంభశృంగారము; నాయిక ప్రాధ, వాసకసజ్జికగా నుండి విరహోత్కంఠిత యైనది.

ఆత్మానం సమ్య గలంకృత్య రమణ స్యాగమన మాకాజ్ఞ న్తీం తస్మిన్ కార్యవ శాత్ కాలవిలम्బం కుర్వాణే దుర్వారసంతాపామలాం నాయికాం కాచి చ్చతురా సఖీ తాపవెగసహ నాయ మణ్డనలోపాపపాదనపూర్వక ముపలాలయ న్తీ ప్రాహ. — సాస్ర ఇతి. — లోచనె, సాస్రే సబాష్టే, మాకురు - అశ్రువిమోచనం మా కు ర్వి త్యర్థః * 'అశ్రు శోణితయో రస్ర మి'తి నా.; సాస్రే చే త్కిం స్యా ది త్య త ఆహ: విగళిత తీతి—న్యస్తం నిహితం, శలాకాజ్ఞానం - శలాకా అజ్ఞానకణికా - త స్యా మజ్ఞాన మితి * సప్తమీ సమాసః - శలాకాయా అజ్ఞాన మితి * షష్ఠీసమాసో వా - ఉభయ ధాపి శలాకయా గృహీత మిత్యర్థః, విగళితి బాష్పయోగేన చ్యుతిం ప్రాప్నోతి; తస్మిన్ విగళితే సతి నయనయో ర్మహతీ శోభాహానిః స్యా దితి భావః; తీవ్ర ముష్ణం * 'తీవ్రః కటుభృశోష్ణే ప్వి'తి నా., నిశ్వసితం, నివర్తయ; తస్మిన్వ ర్తమానె కిం స్యా ది త్యత ఆహ: నవాః సద్యోఽపచితైః పుష్పై ర్విరచితా ఇత్య ర్థః, కణ్ఠస్రజః కణ్ఠేఽర్పితాని మాల్యాని, తామ్యన్తి నిశ్వాసవాయుప్రసారేణ మ్లానా జాయంతే; మ్లానతాయాం తు తాసాం రామణీయకం వినశ్య తీతి భావః; హే, కొమ లాగ్నే ఈదృక్కష్టానర్హే ఇతి భావః, తల్పే శయ్యాయాం, మా లుత పునః పునః మా పరివర్తస్వ; తత్ర లుతనే కిం స్యా ది త్యత ఆహ: తనుతా మితి—అజ్ఞరాగః అనుతే పనం, తనుతాం కృశతామ్, అశ్ను తే ప్రాప్నోతి - ఆస్తరణసంఘషేణతత్ర విశీర్యత ఇ త్యర్థః; తస్మిన్ విశీర్ణే గాత్రం ధూళీధూసర మివ స్థితం సత్ నయనసుభగం న భ వే దితి భావః; హ న్తేతి ఖేదే; నను వల్లభసమాగమే సతి ఖలు సత్య మిదం మణ్డనం స ఫలం స్యాత్, తదభావే తస్మిన్మణ్డనే గతే కా హానిః, స్థితే కొ లాభ, ఇ త్యా శ జ్ఞాయా మాహ: దయి తోపయాన సమయః ప్రియ ప్రాప్తి సమయః, నాతీతః నా తిక్రాంతః, తస్మా న్మహతా ప్రయత్నే న విరచితోఽయం శృంగారవేషః సర్వప్రకారేణ రక్షణీయ ఏ వెతి భావః, అన్యథా అన్యప్రకారేణ - మాస్మ మన్యథాః - కాలాతి క్రమో జాతః సంప్రతి వల్లభో నాగమిష్య తీతి నమన్య స్వే త్యర్థః - దుశ్శక్త్యా దిభి మణనః వృథా ఖేదామలం మా కృథా ఇతి భావః.

అత్ర అజ్ఞానగళనా ద్యనభిమతకార్య ముఖేన త త్తత్కారణానా మశ్రువిమోచ నాదీనాం నివర్తనీయత్వేన సమర్థనాత్ కార్యేణ కారణ సమర్థనరూపః * ఆ థాన్తరన్యాసః -

ఆంధ్రప్రదేశ్ ప్రభుత్వం, హైదరాబాద్.
సామాన్య విశేషణాం పరస్పరం
నమోదనం యత్ర సోఽర్థాంతరన్యాస ఉదాహరణః.' ఇతి;

‘ఉక్తి రథాంతరన్యాసః స్యాత్ సామాన్య విశేషణాః.’

ఇతి లక్షణ ముక్త్యా సామాన్యేన విశేషస్య విశేషేణ సామాన్యస్య యత్ర సమర్థనం తత్రై వాక్యాంతరన్యాస ఇతి యై రుక్తం తన్మతే ౭ త్ర వాక్యాంతరన్యాస హేతుకం * కావ్య లింగమ్, పాదత్రయేఽపి పూర్వవాక్యాథకం ప్ర త్యుత్తరవాక్యాథకస్య హేతుత్వాత్.

కాలవిలంబాసహనస్య వ్యజ్యమానత్వాత్ * ఔత్సుక్యం నామ సంచారిభావః-

‘కాలాక్షమత్వ మాత్సుక్య మప్రాప్తే రిప్తవస్తునః,

సంతాపః శయనే చింతా నిశ్వాసో గమనోద్యమః

అనవస్థితి రిత్యాద్యా భజ త్య త్రానుభావతామ్.’ ఇతి.

* విరహవిప్రలంభశృంగారః. నాయి కాత్ర * ప్రాధా * వాసకసజ్జికా భూత్వా ప శ్చాత్ * విరహోత్కణ్ఠితా జాతా; * వాసకసజ్జికాలక్షణం సాహిత్యచింతామణౌ -

‘సంప్రాప్తే వాసకే యా తు సంభోగసుఖలాలసా

రశనానూపురప్రాయతత్కలోచితభూషణా

ధూపాదిభి రలంకృత్య కేళీభవన మాత్మనః

సంపాద్య హృద్య తామ్బూలవస్త్రమాల్యానులేపనం

ప్రియాగమం ప్రతీక్షేత సాస్యా ద్వాసకసజ్జికా.’-

వాసకే సజ్జా సన్నద్ధా వాసకసజ్జికా - వాసయతి నాయకం ప్రియావేశే నీతి వాస తో వారాదిః - తథా చాహుః--

‘వార శ్చ ఋతుకాల శ్చ ప్రవాసా దాగతః ప్రియః

ప్రసాదనం చ తుష్టాయా నాయికాయా స్త ధోద్యమః

నవోధాభ్యుపపత్తి శ్చ ప దేతే వాసకాః స్మృతాః.’ ఇతి;

* విర హోత్కణ్ఠితా లక్షణం తూక్తమ్. నవధా ఖలు స్వాధీనపతికాదయః పరస్పర విలక్షణాః శృంగారనాయికాః ప్రసిద్ధాః, కథ మేకస్యా ఏవ ద్వైవిధ్య మేవం ప్రతి పాద్యతే? ఉచ్యతే - నాయికా తావత్ ప్రథమం త్రివిధా స్వకీయా పరకీయా సాధా రణీ చేతి; తత్ర స్వకీయా త్రివిధా ముగ్ధా మధ్యా ప్రగ ల్భేతి; పరకీయా ద్వివిధా కన్యా పరోధా చేతి, కన్యా చ ద్వివిధా ముగ్ధా మధ్యా చేతి, పరోధా తు ప్రాయేణ ప్రగ ల్భా; సాధారణీ వేశ్యా, సా యావమోదయప్రభృతి ప్రగ ల్భేవ, న ముగ్ధా మ ధ్యా చ; ఎతా ఎ వావస్థాభేదేన యథాసంభవం స్వాధీనపతికాదిరూపేణాప్తధా భవన్తి. సర్వ మిదం సుష్టికృతం సాహిత్యచింతామణౌ: -

‘రూప యావన లావణ్య లజ్జా మాధుర్య శాలినీ

సౌభా గ్యదార్య సంపన్నా నాయికా; సా పున స్త్రీధా,

స్వాన్యా సాధారణీ చేతి; తత్ర స్వీయా పరిగ్రహాత్,
 సాధ్వీ వినయసంపన్నా కులశీలాన్తవాన్వితాః
 ముగ్ధా మధ్యా ప్రగ ల్భేతి స్వకీయా త్రివిధా మతా;
 అ న్యాన్యదీయాః సా కన్యా పరోధా ద్వివిధా మతా;
 రూపాదిగుణసంపన్నా కన్యా ముగ్ధా చ మధ్యమా;
 సాధారణీ తు గణికా రూపసాభాగ్యశాలినీ
 కళావతీ చాధకపరా సా ప్రగ ల్భేవ వర్ణ్యతే.

ఎతాః పున రవస్థాభి రష్టధా స్యు ర్యథోచితమ్.' ఇతి.

తా శ్చాన్యథా భవన్తి; త థాహి—స్వాధీనపతి కైవ ఋతుకాలాదిరూపవాసకే ప్రా
 పై వాసకసజ్జికా భవతి; నైవ కాలాత్సుమత్వేన స్వయ మే వాభిసారికా భవతి; భర్త
 ర్యాప్రభాత మనాగతే విరహోత్కణ్ఠితా విప్రలభ్యా భవతి; భతుక రన్యాసక్తిం విశ
 జ్ఞా కుపితా చే ద్విప్రలభ్యా ఖణ్డితా భవతి; ప్రాప్తం ప్రియం కొపా నిరస్య పశ్చా
 త్తాప ముపగతా చే ద్విప్రలభ్యా కలహస్తరితా భవతి; ఖణ్డి తా ప్యేవం కలహస్తరి
 తా భవతి; ఎతాః సర్వాః ప్రియే దేశాంతరం గతే ప్రోషితభర్తృకా భవన్తి; ప్రోషి
 తభర్తృకా ప్రియే ప్రత్యాగణే వాసకసజ్జికా భవతి; తస్మాత్ ప్రకృతే ఎకస్యా ఎ
 వ నాయికాయా అవస్థాభేద మాశ్రిత్య ద్వైవిధ్యోక్తి రవిరు ద్ధేతి సర్వ మవదాతమ్.

అవ.—చెలులనడుమన యుండి వారికిఁ దెలియ నీక ప్రియునిదూతికి చెప్పచే
 నాయిక సంకేతకాలముం దెలుపుట.—

కాచిత్ సర్వజనీనవిభ్రమపరా మధ్యేసఖీమణ్డలం
 లోలాక్షీభ్రువసంజ్ఞయా విదధతీ దూత్యా స హాభాషణమ్
 అక్షో రజ్జాన మజ్జాసా శశిముఖీ విన్యస్య వక్షోజయోః

స్థూలమృచ్ఛకయోః స్థితం మణినరం చెలాజ్ఞులేన పృథాత్. ౧౫

సర్వ...పరా—సర్వ జనీన = ఎల్లవారికి హితమయిన - విభ్రమ = విలాస
 ములయందు - పరా = ఆసక్తురాలు, కాచిత్ = ఒకానొక, శశి ముఖీ = చంద్ర వద
 న, మధ్యే సఖీమణ్డలమ్ = చెలుల సమూహము నడుమ, దూత్యా సహ = దూతితోఁ
 గూడ, లోలా...యా—లోల = చంచలమయిన - అక్షీభ్రువ = అక్షీభ్రువముయొక్క
 (కన్నులయొక్క కనుబొమయొక్కయు) - సంజ్ఞయా = సన్నచేత, ఆభా
 షణమ్ = మాటలాడుటను, విదధతీ = చేయుచున్నదై, అజ్ఞాసా = వడిగా, అక్షోః =

కన్నులకు, అజ్ఞానమ్ = కాటుకను, విన్యస్య = పెట్టుకొని, స్థూల మృచ్ఛాపుకయోః = గొప్ప
లుగా అగుచున్న (అనఁగా ఉబుకుచున్న), వక్షోజయోః = కుచములమీఁద, స్థితమ్ =
ఉన్నట్టి, మణి సరమ్ = మణుల దండను, చేల అచ్చలేన = చీర చెంగుతో, పృథాత్ =
కప్పెను. మోముచందురుని తాఁకి కన్నులఁ గాటుక దాల్చి మణిసరమును గప్పు
టచే - నెల గ్రుంకి, చీకటి కమ్ముకొని, ఇండ్లలో జనులు దీపముల నార్పివైచినయ
నంతరము కాంతునికడకు వచ్చెదను, అని నాయకయభిప్రాయము. సహజ మ
యినయక్షిభ్రువవిలాసములలో దూత్యాభాషణరూప మయినవిలాసములభేదము సఖు
లకు తెలియలేదు. స్తనము లుబుకుట కామేజ్జితము. ఇందు మీలితధ్వనియు
నూత్నోలంకారమును. సౌశబ్ద్య మనెడుగుణము, నర్తక కైశీవృత్తి
యుఁ గలవు. నాయక పరకీయ అభిసారిక.

జనసన్నిధౌ సంకేతకాలజిజ్ఞాసయా సంజ్ఞాం కుర్వతీం జారప్రేషితాం దూతి
కాం ప్రతి కామిన్యాః సామూతచేష్టాం కవి రాహ. — కాచి దితిః — సర్వస్యై జనాయ
హితాః సర్వజనీనాః * ‘సర్వజనాత్ రక్షో ఖ శ్చే’ తి హితార్థే ఖప్రత్యయః * ‘ఆయ
నె యీ ని’త్యాదినా ఖస్య ఈనాదేశః - తే చ తె విభ్రమా శ్చ తే పరా ఇవృతమా
యస్యాః సా త ధోక్తా - సర్వజనహితవిలాసప్రాధా న్యే త్యధః -

‘శ్రే స్థాస్య దూర జ్యేష్ఠేషు పరః స్యా ద్వాచ్యలిజ్ఞకః

పరోఽరిః పరమాత్మా చ కేవలే పర మవ్యయమ్.’ ఇతి నా.-

సంజ్ఞానాం నయనాదీనాం సహజవిభ్రమశాలిత్వా దాగస్తుక సంజ్ఞాభూతాః కటాక్ష
భూవిక్షేపాదయః సంజ్ఞా ఇతి జ్ఞాతు మశక్యా ఇతి భావః - అత్ర సహజేన ఆగస్తు
కతిరోధానరూపం * మీలనం వ్యజ్యతే ఇ త్యలంకారధ్వనిః -

‘మీలనం వస్తునా యత్ర వ స్త్వ స్తరనిగూహనమ్.’

ఇతి లక్షణాత్, కాచిత్, శశిముఖీ చంద్రవదనా, * మధ్యేసఖీమణ్డలం సఖీవగన్త్య మ
ధ్య * ‘పారే మధ్యే పస్త్యా వే’ త్యవ్యయాభావః * మధ్యశబ్దస్య నిపాతనా దే
దన్తత్వమ్, దూత్యా సహ, * అక్షిణీ చ భ్రువౌ చ అక్షిభ్రువ మితి ద్వంద్వః * ‘అ
చతుర’ త్యాదినా నిపాతనాత్ సాధుః * ప్రాణ్యజ్ఞత్వా దేకవద్భావః - లోలం చ
ఇచ్చలం య దక్షిభ్రువం తస్య యా సంజ్ఞా సూచనీయాథః సూచనపర శ్చేష్టావిశేషః -

‘సంజ్ఞా స్యా దర్కజాయాయాం చైత న్యైఽప్యధః సూచనే.’ ఇతి నా.-

తయా కరణేన, భాషణం, విదధతీ కుర్వతీ - పరేషు శృణ్వత్పు పరస్పరాథఃకథన
స్యాయుక్తక్వా దవిజ్ఞాతం నేత్రాదిసంజ్ఞ యైవ వాగ్వాపారసాధ్యం సాధయ న్తీ త్య
ధః, అజ్ఞాసా శీఘ్రం -

‘సా గ్ధుడి త్యజ్ఞ సాహ్నీయ ద్రా జ్ఞుః సపది ద్రుతమ్.’ ఇ త్యమరః,
అజ్ఞో ర్న యనయా, రజ్ఞానం, విన్యస్య విశేషేణ నిధాయ, అఘాటా స్థారా భవతః

క్షూలమ్భావృకౌ - తయోః, వక్షోజయోః స్తనయోః, స్థితం, మణిసరం రత్నమాలాం,
చేలాశ్చలెన వస్త్రాస్తేన -

‘చేలం వస్త్రే బహుచ్ఛిద్రై త్రిషు త్వక్షమనిద్యయోః.’ ఇ త్యమరః,
ప్యధాత్ ఛాదయామాస -

‘అపిధాన తిరోధాన పిధాన చ్ఛాదనాని చ.’ ఇ త్యమరః -

* అపిపూర్వా ద్దధాతే లుక్.

అత్ర ముఖశశిస్పృశపూర్వకాజ్ఞానన్యాసేన మణిసరచ్ఛాదనేన సాన్ధ్యచన్ద్రికా
పగ మానంతరం బహిః సర్వత్రాధికార సాన్ద్రిభూయ దృష్టిప్రతిరోధకజాతే గృహ
షు దీపనిర్వాపణే చ కృతే కాస్తే నాధిష్ఠితం దేశం ప్రతి మయా గూఢ మాగమ్యత
ఇతి స్వైరిణ్యా దూతీం ప్రతి సంకతకాలః సూచితః, అత ఏ వాత్ర * సూక్ష్మాలంకారః-

‘సూక్ష్మం పరాశయాభిజ్ఞైతరసాకూతచేష్టితమ్.’ ఇతి.

సంస్కారవిశేషశాలిశబ్దప్రయోగసద్భావాత్ * సౌశబ్ద్యాభ్యో గుణః - త దుక్తమ్ -

‘శబ్దకాస్త్రేణ విజ్ఞేయా శ్లాఘ్యసంస్కారశాలితా

శబ్దానాం విద్యతే యత్ర సౌశబ్ద్యం తత్ర కథ్యతే.’ ఇతి.

ఇచ్ఛాప్రయుక్తం చేష్టాకృతం * నర్మ -

‘ప్రియోపచ్ఛన్దనకృతే కృతం విషయచేష్టితైః

విదగ్ధక్రీడితం నర్మ హాసేచ్ఛాభయమానభాక్.’ ఇతి -

(ప్రియోపచ్ఛన్దనకృతే నాయకస్య నాయికాయా వా మనోనురంజనార్థ మిత్యర్థః);

* కైశిక్యాభ్యా వృత్తిః - తస్యాః ప్రథమ మజ్ఞం న రై త్యాహుః - త దుక్తమ్ -

‘నర్మ చ నర్మస్పన్దో నర్మస్ఫోటోఽథ నర్మగర్భ శ్చ

కైశిక్యా శ్చ త్వారి ప్రోక్తా శృంగాని చైతాని.’ ఇతి;

కైశిక్యాదివృత్తయ శ్చ త్వారః - తా స్తు రసావస్థానసూచకాః - త దుక్తమ్ -

‘కైశిక్యారభటీ చైవ సాత్త్వతీ భారతీ తథా

చతస్రో వృత్తయో జ్ఞేయా రసావస్థానసూచకాః.’ ఇతి;

తత్ర కైశికీ వృత్తిః శృంగారసప్రధానా - తథా చోక్తం సాహిత్యచింతామణౌ -

‘శృంగారే కైశికీ వృత్తి ర్నియతా సముదాహృతా.’ ఇతి;

కైశికీవృత్తిలక్షణ మపి త త్రై వోక్తమ్ -

‘గీతస్పృతవిహారాధ్యా రమ్యనైపథ్యభూషణా

కామోపచారసంపన్నా కైశికీ వృత్తి రిష్యతే.’ ఇతి -

(యూనో రానన్ద జనకం దర్శనాలింగనాదిరూపం కర్మ * కామోపచారః) - స

ఏవ సంభోగ ఇ త్యుచ్యతే - త దుక్తం భావప్రకాశే -

‘కామోపచారః సంభోగః, కామః స్త్రీపుంసయోః సుఖం,

సుఖ మానందసంభేదః పరస్పరవిమర్శజః,

ఉపనారః సదానందకారకం కర్మ కథ్యతే.’ ఇతి.

నాయికా * పరకీయా అభిసరణోద్యుక్తత్వాత్ * అభిసారికా చ -

‘కాంతాభిసరణోద్యుక్తా స్మరార్తా సాభిసారికా.’ ఇతి.

అవ.—ఎలజవ్వనిని ఒకయందగ త్తియను జూచి వలచి యొక కాముకుఁడు తదీ యసౌందర్యమును చెలికానికి వర్ణించుట:—

జిఘ్రా త్యానన మిన్దుకాన్తి, రధరం బిమ్మప్రభా చుమ్మతి,

స్పృష్టుం వాఞ్చతి చారుపద్మముకుళచ్ఛాయావిశేషః స్తనౌ;

లక్ష్మీః కొకనదస్య ఖేలతి కరా వాలమ్బ్య, కిం చాదరా

దేతస్యాః సుదృశః కరోతి పదయోః సేవాం ప్రవాళద్యుతిః. ౧౬

ఏతస్యాః సు దృశః = ఈ సుందర నయనకు, ఇన్దు కాన్తిః = చంద్ర ప్రభ, ఆననమ్ = మొగమును, జిఘ్రాతి = మూర్ఛనుచున్నది; (ప్రేమపరవశు లయినమాత్రా) దిబంధువులవలె నని ధ్వని); (ఇట అన్ని వాక్యములయందును అచేతనములకు చేతనధర్మ ములు చెప్పబడినవి); బిమ్మ ప్రభా = దొండపంటి కాంతి, అధరమ్ = మోవిని, చుమ్మతి = ముద్దుగొనుచున్నది; (ఇటను పైయట్లే ధ్వని); చారు...షః—చారు = అందమయిన - పద్మముకుళ = తామరమొగ్గలయొక్క - ఛాయావిశేషః = కాంతివిశేషము, స్తనౌ = కుచములను, స్పృష్టుం = తాఁకుటకు, వాఞ్చతి = కోరుచున్నది; (కాముకునివలె నని ధ్వని); కొకనదస్య = ఎఱ్ఱదామరయొక్క, లక్ష్మీః = సొంపు, కరా = చేతులను, ఆలమ్బ్య = పట్టుకొని, ఖేలతి = ఆడుచున్నది; (వర్ధిల్లుచున్న దని యగ్ధము. చెలి తనరెండుచేతులతోను చెలియొక్క రెండుచేతులను పట్టుకొని గిరగిర తిరుగునాట యాడునట్లు అని ధ్వని); కిం చ = మఱియు, ఆదరాత్ = ప్రీతిపూర్వకముగా, ప్రవాళ ద్యుతిః = చివుళ్ళ కాంతి, పదయోః = అడుగులకు, సేవాం కరోతి = ఊడిగము సేయుచున్నది; (పరిచారికవలె నని ధ్వని).

పదార్థవృత్తినిదర్శన, సమాసోక్తి, అతిశయోక్తియును గలవు. సమాధి య నెడుగుణము గలదు. నాయిక పరకీయ ముగ్ధ. అయోగవిప్రలంభము.

కాళ్ళి న్నవయావనశాలినీం సుందరీం విలోక్య జాతాభిలాషః కామీ నర్మసచి వం బ్రూతే:—జిఘ్రా తీతి.—ఇన్దుకాన్తిః, ఏతస్యాః పురోవర్తిన్యాః - సుదృశః సు నయనాయాః - ఇదం పదద్వయం ప్రతివాక్యం సంబధ్యతే, ఆననం - జిఘ్రాతి ఆఘ్రాణం కరోతి - ముఖ ముపై తీ త్యర్థః - ఇహ సర్వత్ర అచేతనే చేతనధర్మముప పాద్యతే * ఘ్రాథాతోః ‘పాఘ్రే’ త్యాదినా జిఘ్రాడేశః, బిమ్మప్రభా బిమ్మఫలక్రీః-

పుష్పబాణవిలాసః.

50 చుమ్మతి - ప్రాప్నో తీ త్యథః - యథా లోకే మాత్రాదిః బద్ధజనః ప్రేమ
స్త్వాఘ్రాణ మధరచుమ్మనం చ కరోతి తద్వ దితి ధ్వనిః, తథా, చారుపద్మము
యోః, ఛాయావిశేషః కాంతివిశేషః -

‘ఛాయా త్వనాతపె కాంతా ప్రతిబిమ్బార్కణాయయోః.’ ఇతి విశ్వః -
స్పృష్టం వాఙ్మతి - స్తనాశ్రయణం కర్తు ముపక్రమత ఇ త్యథః - యథా క
త్కామీ స్తనస్పర్శం కర్తు మిచ్ఛతి తద్వ దితి ధ్వనిః - స్పృష్టం వాఙ్మ తీతి
స్థౌల్యస్య భావిత్వప్రకటనద్వారా యావన్ప్రాదుర్భావ స్యాభినవత్వం వ్యజ్యతే,
కొకనదస్య రక్తపద్మస్య -

‘భవేత్ కొకనదం రక్తపద్మై రక్తోత్ప లేఽపి చ.’ ఇతి నా.-

ః శోభా -

‘శోభా సంపత్తి పద్మాసు లక్ష్మీః శ్రీ రివ కథ్యతే.’
హస్తా - ఆలమ్బ్య - ఖేలతి క్రీడతి - హస్తా ప్రాప్య విజృమ్భత ఇ త్యథః -
నా క్రీడనపరా కాచిత్ సఖీహస్తా వాలమ్బ్య భ్రమణాదిరూపఖేలనం కరోతి త
దితి ధ్వనిః, కిం చ, ప్రవాళద్యుతిః నవపల్లవకాంతిః -

‘వీణాదణ్డే ప్రవాళోఽస్త్రీ విద్రుమే నవపల్లవే.’ ఇతి నా.-

రాత్ - పదయోః సేవాం కరోతి చరణౌ భజ తీ త్యథః - యథా కాచిత్
వారికా స్వామిన్యా శ్చరణసేవాం కరోతి తద్వ దితి ధ్వనిః.

అత్ర చంద్రాద్యుపమాన ధర్మాణాం వదనాద్యుపమేయసంబద్ధాసంభవాత్ తత్స
కాంతి రిత్యాదిసాదృశ్యాక్షేపా దసంభవద్వస్తుసంబద్ధనిబద్ధనా * పదార్థవృత్తి
చ్ఛనా -

‘సంభవతోఽసంభవతః సంబద్ధా ద్యత్ర వస్తుసౌ రుభయోః

బిమ్బప్రతిబిమ్బకృతి రుచ్యత ఏషా నిదర్శనా ప్రోక్తా.’

లక్షణాత్; తథా ముఖాదీనా మాఘ్రాణాదియోగ్యత్వేన జిఘ్ర తీత్యాదివాచ్యా
లక్ష్యథాకాయో రభేదాధ్యవసాయ మాశ్రిత్య ముఖ్యాథాపురస్కారేణ వాక్యాథా
ప విశేషణానాం ప్రస్తుతాప్రస్తుతసాధారణత్వలాభాత్ కాన్త్యాదిశబ్దస్త్రీత్వబలా
శేషశబ్దపుంస్త్వబలా చ్చ అప్రస్తుతబాధవస్త్రీవ్యవహారప్రతీతేః * సమా సోక్తిః -
పక్తమ్ -

‘విశేషణానాం తౌల్యేన యత్ర ప్రస్తుతవర్తినామ్

అప్రస్తుతస్య గమ్యత్వం సా సమాసోక్తి రిష్యతే.’ ఇతి;

చ ప్రాగుక్తనిర్భనాలంకారేణ జిఘ్ర తీత్యాదౌ వాచ్యలక్ష్యయో ర్భేదైష్య భే
ద్విసయాపయా * అతిశయోక్త్యా నిర్వాహం గమి తేతి త్రయాణా మలంకారాణా
శ్శోభా వేన * సంకరః -

‘భేదే నావస్థితి రైవషాం సా సంస్పృష్టి రుదాహృతా,

క్షీరనీరవ దేతేషాం సంభేదః సంకర స్త్రిధా.’ ఇతి -

జ్జిభావేన సంశయాస్పదత్వేన ఏకవాచకానుప్రవేశేన చ సంకర స్త్రి థతి త్రి
ధాః). ముఖాఘ్రాణాదీనాం చెతనధర్మాణా మచేతనేషు సమారోపాత్
వాధి ర్నామ గుణః -

‘సమాధి రన్యధర్మస్య య దన్య త్రాధిరోపణమ్.’ ఇతి.

కా * పరకీయా * ముగ్ధా చ -

‘ఉదయద్యౌవనా ముగ్ధా లజ్జావిజితమన్మథా.’

క్షణాత్. * అయోగవిప్రలంభశృంగారః; తస్య నాయికాది రూపయావనాది ప్ర
సన్నయాన స్తద్దర్శనా న్నాయికావిషయస్పృహలక్షణరత్యా స్థాయిభావరూపే
క్రూరితత్వమాత్రం వ్యజ్యతే ఇతి * రససత్తా నామ ప్రథమా * రసోక్తిః; రసో
వా శ్చమత్కారచన్ద్రికాయాం ప్రతిపాదితాః -

‘సత్తా స్ఫురత్తా సంబోధ నిష్పత్తిః పుష్టి సంకరా

హాసాభాసా శమ శ్చైవం నిరుక్తా హి రసోక్తయః.’ ఇతి;

త్తాలక్షణం త త్రై వోక్తమ్ -

‘నిజాశ్రయే సమున్మేషే విభావగుణసంపదా

రసస్య సత్తా రత్యాదిస్థాయిభావాకృతి శ్చ సా.’ ఇతి;

వగుణసంపత్త్యా రసస్య నాయికాదిరూపే స్వాశ్రయే య దున్వేషమాత్రం సా స
రససత్తా); కేవలరత్యాదిస్థాయిభావః స్వాదుతాం నీత శ్చ ద్రస ఇ త్యు చ్యతే
తథా చోక్తం శృంగారతిలక -

‘విభావై రనుభావై శ్చ సాత్వికై ర్వ్యభిచారిభిః

ఆనీయమానః స్వాదుత్వం స్థాయిభావో రసః స్మృతః.’ ఇతి;

రసోత్పత్తికారణం విభావ ఇ త్యుచ్యతే - త దుక్తమ్ -

‘విభావః కథ్యతే తత్ర రసోత్పాదనకారణం,

ఆలంబునోద్దీపనాత్మా స ద్విధా పరికీర్తితః.’ ఇతి;

కాలంబునవిభావో నాయికాదిః - తథా చోక్తం సాహిత్యచిన్తామణి -

‘ఆలంబునం తు రత్యాదే ర్విషయో నాయికాదికః.’ ఇతి;

పనవిభావ స్తు ఆలంబునగుణాదిరూపేణ చతుర్విధః - త దుక్తం శృంగారతిలక -

‘ఆలంబునగుణ శ్చైవ తచ్ఛైష్టో తదలంకృతిః

తటస్థా శ్చైతి విజ్ఞేయా శ్చతు ర్థోద్దీపనక్రమాః;

ఆలంబునగుణో రూపయావనాదిః ప్రకీర్తితః,

తచ్ఛైష్టో యావనోద్భూతహావభావాదికా మతాః,

నూపురాజ్ఞదహారాది తదలంకరణం మతం,

మలయానిలచంద్రాద్యా స్తటస్థాః పరికీర్తితాః.' ఇతి.

ఏవం కార్యభూతేన యేన రత్యాది రనుభావ్యతే జ్ఞాప్యతే సోఽనుభావః - స చ ఆ
జ్ఞేకాదిభావేన త్రివిధః - త దు క్తం సాహిత్యచింతామణౌ -

‘అనుభావో భవే త్సోఽయం భావో యే నానుభావ్యతే,

ఆజ్ఞేకో వాచిక శ్చాపి సాత్త్విక శ్చ త్యపి త్రిధా.' ఇతి;

ఆజ్ఞేకాః కటాక్షవిక్షేపాదయః - వాచికాః గీత న్నాక్తి గుంకీర్తనాదయః - సాత్త్వి
కాః స్తమ్భాదయః - తే చ అష్టా -

‘స్తమ్భప్రళయ రోమాఞ్చాః స్వేదో వైవర్ణ్యవేపథూ

అశ్రు వైస్వగ్య మి త్యష్టా సాత్త్వికాః పరికీర్తితాః.' ఇతి.

రససహకారిణో నిర్వేదాదయో భావా వ్యభిచారిణ ఇ త్యుచ్యంతే - తే చ త్రయస్త్రిం
శత్ - తథా చామలః -

‘నిర్వేదగ్లానిశఙ్కాఖ్యా స్త థానూయామదశ్రమాః

ఆలస్యం చైవ దైస్యం చ చింతా మోహః స్మృతి ధృతిః

ప్రీడా చపలతా హ్వూ వేగ శ్చ జడతా తథా

గర్వో విషాద శౌత్సుక్యం ని ద్రాపస్మార ఏవ చ

సుప్తి ర్విబోధో హృష శ్చ అవహిష్టా త ధౌగ్రతా

మతి ర్వావిధి స్త ధౌన్మాద స్తథా మరణ మెవ చ

త్రాస శ్చైవ వితర్క శ్చ విక్షేయా వ్యభిచారిణః

త్రయస్త్రింశ దమీ భావా రసస్య సహకారిణః.' ఇతి;

ఎతే నిర్వేదాదయః సంచారిణ ఇతి చ వ్యవహీయంతే - తథా చోక్తమ్ -

‘విశేషా దాభిముఖ్యేన చరన్తి వ్యభిచారిణః

త ఏ వాన్యత్ర సంచారా త్సంచారిణ ఇతి స్మృతాః.' ఇతి.

స్థాయిభావా స్తు -

‘రతి హాస శ్చ శౌక శ్చ క్రోధోత్సాహా భయం తథా

జుగుప్సా విస్మయ శమాః స్థాయిభావాః ప్రకీర్తితాః.' ఇతి -

నవానాం రసానాం నవ ప్రసిద్ధాః; రసా శ్చ

‘శ్చక్రాంరహస్యకరుణా రౌద్రవీరభయానకాః

బీభత్సాద్భుతశాన్తా శ్చ రసాః పూర్వై రుదాహృతాః.' ఇతి

ఇతి యథాక్రమం రత్యాదిస్థాయికాః. ఎతేషాం లక్షణాని తు తత్ర తత్ర కేషాఞ్చి
త్ప్రదేశయిష్యమాణత్వా ద్విస్తరభయాన్న లిఖ్యంతే.

‘కార్య కారణ సామాన్య విశేషణాం పరస్పరం

సమధానం యత్ర సోఽర్థా స్తరన్యాస ఉదాహృతః.’ ఇతి;

‘ఉ క్తి రథాన్ స్తరన్యాసః స్యాత్ సామాన్య విశేషణాః.’

ఇతి లక్షణ ముక్త్వా సామాన్యేన విశేషస్య విశేషేణ సామాన్యస్య యత్ర సమధానం తత్రై వార్థా స్తరన్యాస ఇతి యై రు క్తం తన్మతే ౭ త్ర వాక్యార్థహేతుకం * కావ్య లింగమ్, పాదత్రయేఽపి పూర్వవాక్యార్థం ప్ర త్యుత్తరవాక్యార్థస్య హేతుత్వాత్.

కాలవిలम्బాసహనస్య వ్యజ్యమానత్వాత్ * ఔత్సుక్యం నామ సంచారిభావః-

‘కాలాక్షమత్వ మౌత్సుక్య మప్రాప్తే రిష్టవస్తునః,

సంతాపః శయనే చింతా నిశ్వాసో గమనోద్యమః

అనవస్థితి రిత్యాద్యా భజ త్య త్రానుభావతామ్.’ ఇతి.

* విరహవిప్రలంభశృంగారః. నాయి కాత్ర * ప్రాధా * వాసకసజ్జికా భూత్వా ప శ్చాత్ * విరహోత్కణ్ఠితా జాతా; * వాసకసజ్జికాలక్షణం సాహిత్యచింతామణౌ -

‘సంప్రాప్తే వాసకే యా తు సంభోగసుఖలాలసా

రశనానూపురప్రాయతత్కలోచితభూషణా

ధూపాదిభి రలంకృత్య కేళీభవన మాత్మనః

సంపాద్య హృద్య తామ్బూలవస్త్రమాల్యానులేపనం

ప్రియాగమం ప్రతీక్షేత సాస్యా ద్వాసకసజ్జికా.’-

వాసకే సజ్జా సన్నద్ధా వాసకసజ్జికా - వాసయతి నాయకం ప్రియావేశ నీతి వాస కౌ వారాదిః - తథా చాహుః—

‘వార శ్చ ఋతుకాల శ్చ ప్రవాసా దాగతః ప్రియః

ప్రసాదనం చ తుష్టాయా నాయికాయా స్త ధోద్యమః

నవోధాభ్యుపపత్తి శ్చ ష డేతే వాసకాః స్మృతాః.’ ఇతి;

* విర హోత్కణ్ఠితా లక్షణం తూ క్తమ్. నవధా ఖలు స్వాధీనపతికాదయః పరస్పర విలక్షణాః శృంగారనాయికాః ప్రసిద్ధాః, కథ మేకస్యా ఏవ ద్వైవిధ్య మేవం ప్రతి పాద్యతే? ఉచ్యతే - నాయికా తావత్ ప్రథమం త్రివిధా స్వకీయా పరకీయా సాధా రణీ చేతి; తత్ర స్వకీయా త్రివిధా ముగ్ధా మధ్యాప్రగ ల్భేతి; పరకీయా ద్వివిధా కన్యా పరోధా చేతి, కన్యా చ ద్వివిధా ముగ్ధా మధ్యా చేతి, పరోధా తు ప్రాయేణ ప్రగ ల్భా; సాధారణీ వేశ్యా, సా యావనోదయప్రభృతి ప్రగ ల్భేవ, న ముగ్ధా మ ధ్యా చ; ఏతా ఏ వావస్థాభేదేన యథాసంభవం స్వాధీనపతికాదిరూపేణాప్తధా భవన్తి. సర్వమిదం సుష్టికృతం సాహిత్యచింతామణౌ: —

‘రూప యావన లావణ్య లజ్జా మాధుర్య శాలినీ

సౌభా గ్యోదార్య సంపన్నా నాయికా; సా పున స్త్రీధా,

స్వాన్యా సాధారణీ చేతి; తత్ర స్వీయా పరిగ్రహాత్,
 సాధ్వీ వినయసంపన్నా కులశీలాగ్రవాన్వితాః
 ముగ్ధా మధ్యా ప్రగ ల్భేతి స్వకీయా త్రివిధా మతా;
 అ న్యాన్యదీయాః సా కన్యా పరోధా ద్వివిధా మతా;
 రూపాదిగుణసంపన్నా కన్యా ముగ్ధా చ మధ్యమా;
 సాధారణీ తు గణికా రూపసాభాగ్యశాలినీ
 కళావతీ చాథాపరా సా ప్రగ ల్భేవ వర్ణ్యతే.

ఎతాః పున రవస్థాభి రష్టధా స్య ర్యథోచితమ్.' ఇతి.

తా శ్చాన్యథా భవన్తి; త థాహి—స్వాధీనపతి కైవ ఋతుకాలాదిరూపవాసకే ప్రా
 ప్తై వాసకసజ్జికా భవతి; సైవ కాలాక్షమత్వేన స్వయ మే వాభిసారికా భవతి; భర్త
 శ్చాప్రభాత మనాగతే విరహోత్కణ్ఠితా విప్రలభా భవతి; భర్తు రన్యాసక్తిం విశ
 జ్ఞ్య కుపితా చే ద్విప్రలభా ఖణ్డితా భవతి; ప్రాప్తం ప్రియం కొపా నిరస్య పశ్చా
 త్తాప ముపగతా చే ద్విప్రలభా కలహస్తరితా భవతి; ఖణ్డి తా ప్యేవం కలహస్తరి
 తా భవతి; ఎతాః సర్వాః ప్రియే దేశాంతరం గతే ప్రోషితభర్తృకా భవన్తి; ప్రోషి
 తభర్తృకా ప్రియే ప్రత్యాగతే వాసకసజ్జికా భవతి; తస్మాత్ ప్రకృతే ఎకస్యా ఎ
 వ నాయికాయా అవస్థాభేద మాశ్రిత్య ద్వైవిధ్యోక్తి రవిరు ద్ధేతి సర్వ మవదాతమ్.

అవ.—చెలులనడుమన యుండి వారికిఁ దెలియ నీక ప్రియునిదూతికి చెప్పచే
 నాయక సంకేతకాలముం దెలుపుట.—

కాచిత్ సర్వజనీనవిభ్రమపరా మధ్యేసఖీమణ్డలం
 లోలాక్షిభ్రువసంజ్ఞయా విదధతీ దూత్యా స హాభాషణమ్
 అక్షో రజ్జాన మజ్జసా శశిముఖీ విన్యస్య వక్షోజయోః
 స్థూలిమృచ్ఛకయోః స్థితం మణిసరం చెలాజ్ఞులేన పృథాత్. ౧౫

సర్వ...పరా.—సర్వ జనీన = ఎల్లవారికి హితమయిన - విభ్రమ = విలాస
 ములయందు - పరా = ఆసక్తురాలు, కాచిత్ = ఒకానొక, శశి ముఖీ = చంద్ర వద
 న, మధ్యే సఖీ మణ్డలమ్ = చెలుల సమూహము నడుమ, దూత్యా సహ = దూతితోఁ
 గూడ, లోలా...యా—లోల = చంచలమయిన - అక్షిభ్రువ = అక్షిభ్రువముయొక్క
 (కన్నులయొక్క కనుబొమయొక్కయు) - సంజ్ఞయా = సన్నచేత, ఆభా
 షణమ్ = మాటలాడుటను, విదధతీ = చేయుచున్నదై, అజ్ఞసా = వడిగా, అక్షోః =

కన్నులకు, అష్టానమ్ = కాటుకను, విన్యస్య = పెట్టుకొని, స్థూల మృచ్ఛావృకయోః = గొప్ప
లుగా అగుచున్న (అనఁగా ఉబుకుచున్న), వక్షోజయోః = కుచములమీఁద, స్థితమ్ =
ఉన్నట్టి, మణి సరమ్ = మణుల దండను, చేల అచ్చలేన = చీర చెంగుతో, పృథాత్ =
కప్పెను. మోముచందురుని తాకి కన్నులఁ గాటుక దాల్చి మణిసరమును గప్పు
టచే - నెల గ్రుంకి, చీకటి కమ్మకొని, ఇండ్లలో జనులు దీపముల నార్పివైచినయ
నంతరము కాంతునికడకు వచ్చెదను, అని నాయికయభిప్రాయము. సహజ మ
యినయక్షిభ్రువవిలాసములలో దూత్యాభాషణరూప మయినవిలాసములభేదము సఖు
లకు తెలియలేదు. స్తనము లుబుకుట కామేజ్ఞితము. ఇందు మీలితధ్వనియు
నూత్నోలంకారమును. సౌశబ్ద్య మనెడుగుణము, నర్తక కైశీకృత్తి
యుఁ గలవు. నాయిక పరకీయ అభిసారిక.

జనసన్నిధౌ సంకేతకాలజిజ్ఞాసయా సంజ్ఞాం కుర్వతీం జారప్రేషితాం దూతి
కాం ప్రతి కామిన్యాః సామాతచేష్టాం కవి రాహ. — కాచి దితి: — సర్వస్మై జనాయ
హితాః సర్వజనీనాః * ‘సర్వజనాత్ తథా ఖి శ్చే’ తి హితార్థే ఖిప్రత్యయః * ‘ఆయ
నె యా ని’త్యాదినా ఖిస్య ఈనాదేశః - తే చ తే విభ్రమా శ్చ తే పరా ఇప్రతమా
యస్యాః సా త థోక్తా - సర్వజనహితవిలాసప్రాధా న్యే త్యథః -

‘శ్రే స్థాస్య దూర జ్యేష్ఠేషు పరః స్యా ద్వాచ్యలిజ్ఞకః

పరోఽరిః పరమాత్మా చ కేవలే పర మవ్యయమ్.’ ఇతి నా.-

సంజ్ఞినాం నయనాదీనాం సహజవిభ్రమశాలిత్వా దాగస్తుకసంజ్ఞాభూతాః కటాక్ష
భూవిక్షేపాదయః సంజ్ఞా ఇతి జ్ఞాతు మశక్యా ఇతి భావః - అత్ర సహజేన ఆగస్తు
కతిరోధానరూపం * మీలనం వ్యజ్యతే ఇ త్యలంకారధ్వనిః -

‘మీలనం వస్తునా యత్ర వ స్త్వస్తరనిగూహనమ్.’

ఇతి లక్షణాత్, కాచిత్, శశిముఖీ చన్ద్రవదనా, * మధ్యేసఖీమణ్డలం సఖీవగణస్య మ
ధ్యే * ‘పారే మధ్యే పస్త్యా పే’ త్యవ్యయాభావః * మధ్యశబ్దస్య నిపాతనా దే
దస్తత్వమ్, దూత్యా సహ, * అక్షిణీ చ భ్రువా చ అక్షిభ్రువ మితి ద్వంద్వః * ‘అ
చతు రె’ త్యాదినా నిపాతనాత్ సాఘః * ప్రాణ్యజ్ఞత్వా దేకపద్భావః - లోలం చ
ఇచ్చలం య దక్షిభ్రువం తస్య యా సంజ్ఞా సూచనీయాథఃసూచనపర శ్చేష్టావిశేషః -

‘సంజ్ఞా స్యా దర్కజాయాయాం చైత న్యైఽప్యథఃసూచనే.’ ఇతి నా.-

తయా కరణేన, భాషణం, విదధతీ కుర్వతీ - పరేషు శృంగాత్పు పరస్పరాధఃకథన
స్యాయుక్తక్వా దవిజ్ఞాతం నేత్రాదిసంజ్ఞ దైవ వాగ్వాప్తపారసాధ్యం సాధయన్తీ త్య
థః, అష్టసా శీఘ్రం -

‘ప్రా గ్ఘడి త్యజ్ఞ సాహ్నీయ ద్రా జ్ఞజ్ఞ సపది ద్రుతమ్.’ ఇ త్యమరః,
అష్టో ర్న యనయో, రజ్జనం, విన్యస్య విశేషేణ నిధాయ, అఘోరౌ ఘోరౌ భవత్య

స్థూలమాభ్యుకౌ - తియోః, వక్షోజయోః స్తనయోః, స్థితం, మణిసరం రత్నమాలాం,
చేలాఞ్చలెన వస్త్రాన్దేన -

‘చేలం వస్త్రే బహుచ్చిద్రై త్రిషు త్వక్షమనిద్యయోః.’ ఇ త్యమరః,
ప్యధాత్ ఛాదయామాస -

‘అపిధాన తిరోధాన పిధాన చ్ఛాదనాని చ.’ ఇ త్యమరః -

* అపిపూర్వా ద్దధాతే లు=జ్.

అత్ర ముఖశశిస్పర్శపూర్వకాఞ్జనన్యాసేన మణిసరచ్ఛాదనేన సాధ్యచన్ద్రికా
పగ మానస్తరం బహిః సర్వత్రాధికారే సాన్ద్రిభూయ దృష్టిప్రతిరోధకజాతే గృహే
షు దీపనిర్వాపణే చ కృతే కాన్తే నాధిస్థితం దేశం ప్రతి మయా గూఢ మాగమ్యత
ఇతి స్వైరిణ్యా దూతీం ప్రతి సంకతకాలః సూచితః, అత ఏ వాత్ర * సూక్ష్మలంకారః-

‘సూక్ష్మం పరాశయాభిజ్ఞైతరసాకూతచేష్టితమ్.’ ఇతి.

సంస్కారవిశేషశాలిశబ్దప్రయోగసద్యావాత్ * సౌశబ్ద్యాభ్యో గుణః - త దుక్తమ్ -

‘శబ్దశాస్త్రేణ విజ్ఞేయా శ్లాఘ్యసంస్కారశాలితా

శబ్దానాం విద్యతే యత్ర సౌశబ్ద్యం తత్ర కథ్యతే.’ ఇతి.

ఇచ్ఛాప్రయుక్తం చేష్టాకృతం * నర్మ -

‘ప్రియోపచ్ఛన్దనకృతే కృతం విషయచేష్టితైః

విదగ్ధక్రీడితం నర్మ హాసేచ్ఛాభయమానభాత్.’ ఇతి -

(ప్రియోపచ్ఛన్దనకృతే నాయకస్య నాయికాయా వా మనోనురంజనార్థ మిత్యర్థః);

* కైశిక్యాభ్యా వృత్తిః - తస్యాః ప్రథమ మజ్గం న రై త్యాహుః - త దుక్తమ్ -

‘నర్మ చ నర్మస్పన్దో నర్మస్ఫోటోఽథ నర్మగర్భ శ్చ

కైశిక్యా శ్చ త్వారి ప్రోక్తా న్యజ్ఞాని చైతాని.’ ఇతి;

కైశిక్యాదివృత్తయ శ్చ త్వారః - తా స్తు రసావస్థాననూచకాః - త దుక్తమ్ -

‘కైశిక్యారభటీ చైవ సాత్త్వతీ భారతీ తథా

చతస్రో వృత్తయో జ్ఞేయా రసావస్థాననూచకాః.’ ఇతి;

తత్ర కైశికీ వృత్తిః శృంగారరసప్రధానా - తథా చోక్తం సాహిత్యచింతామణౌ -

‘శృంగారే కైశికీ వృత్తి ర్నియతా సముదాహృ తా.’ ఇతి;

కైశికీవృత్తిలక్షణ మపి త త్రై వోక్తమ్ -

‘గీతసృత్తవిహారాధ్యా రమ్యనైపథ్యభూషణా

కామోపచారసంపన్నా కైశికీ వృత్తి రిష్యతే.’ ఇతి -

(యూనో రానన్ద జనకం చర్మనాలింగనాదిరూపం కర్మ * కామోపచారః) - స

ఏవ సంభోగ ఇ త్యుచ్యతే - త దుక్తం భావప్రకాశే -

‘కామోపచారః సంభోగః, కామః స్త్రీపుంసయోః సుఖం,

సుఖి మానన్దసంభేదః పరస్పరవిమర్దజః,

ఉపచారః సదానన్దకారకం కర్మ కథ్యతే.’ ఇతి.

నాయీకా * పరకీయా అభిసరణోద్యుక్తత్వాత్ * అభిసారికా చ -

‘కాన్తాభిసరణోద్యుక్తా స్మరార్తా సాభిసారికా.’ ఇతి.

అవ. — ఎలజవ్వనిని ఒకయందగ త్తియను జూచి వలచి యొకకాముకుఁడు తదీ
యసౌందర్యమును చెలికానికి వర్ణించుట:—

జిఘ్రా త్యానన మిన్దుకాన్తి, రధరం బిమ్మప్రభా చుమ్మతి,

స్పృష్టం వాఞ్చతి చారుపద్మముకుళచ్ఛాయావిశేషః స్తనౌ,

లక్ష్మీః కొకనదస్య ఖేలతి కరా వాలమ్బ్య, కిం చాదరా

దేతస్యాః సుదృశః కరోతి పదయోః సేవాం ప్రవాళద్యుతిః. ౧౬

ఏతస్యాః సు దృశః = ఈ సుంవర నయనకు, ఇన్దు కాన్తిః = చంద్ర ప్రభ,
ఆననమ్ = మొగమును, జిఘ్రతి = మూర్కొనుచున్నది; (ప్రేమపరవశు లయినమాత్రా)
దిబంధువులవలె నని ధ్వని); (ఇట అన్ని వాక్యములయందును అచేతనములకు చేతనధర్మ
ములు చెప్పఁబడినవి); బిమ్మ ప్రభా = దొండపంటి కాంతి, అధరమ్ = మోవిని, చు
మ్మతి = ముద్దుగొనుచున్నది; (ఇటను పైయట్లే ధ్వని); చారు...షః—చారు = అం
దమయిన - పద్మముకుళ = తామరమొగ్గలయొక్క - ఛాయావిశేషః = కాంతివిశే
షము, స్తనౌ = కుచములను, స్పృష్టం = తాఁకుటకు, వాఞ్చతి = కోరుచున్నది; (కా
ముకునివలె నని ధ్వని); కొకనదస్య = ఎఱ్ఱదామరయొక్క, లక్ష్మీః = సొంపు, కరా
= చేతులను, ఆలమ్బ్య = పట్టుకొని, ఖేలతి = ఆడుచున్నది; (వర్ధిల్లుచున్న దని యర్థ
ము. చెలి తనరెండుచేతులతోను చెలియొక్క రెండుచేతులను పట్టుకొని గిరగిర తిరుగు
నాట యాడునట్లు అని ధ్వని); కిం చ = మఱియు, ఆదరాత్ = ప్రీతిపూ
ర్వకముగా, ప్రవాళ ద్యుతిః = చివుళ్ళ కాంతి, పదయోః = అడుగులకు, సేవాం కరో
తి = ఊడిగము సేయుచున్నది; (పరిచారికవలె నని ధ్వని).

పదార్థవృత్తినిదర్శన, సమాసోక్తి, అతిశయోక్తియును గలవు. సమాధి య
నెడుగుణము గలదు. నాయిక పరకీయ ముగ్ధ. అయోగవిప్రలంభము.

కాళ్ళి న్నవయావనశాలినీం సున్దరీం విలోక్య జాతాభిలాషః కామీ నర్మసచి
వం బ్రూతే:—జిఘ్రా తీతి.—ఇన్దుకాన్తిః, ఏతస్యాః పురోవర్తిన్యాః - సుదృశః సు
నయనాయాః - ఇదం పదద్వయం ప్రతివాక్యం సంబధ్యతే, ఆననం - జిఘ్రతి ఆఘ్రా
ణం కరోతి - ముఖ ముపై తీ త్యర్థః - ఇహ సర్వత్ర అచేతనే చేతనధర్మ ముప
పాద్యతే * పూర్వతోః ‘పాఘ్రే’ త్యాదినా జిఘ్రాదేశః, బిమ్మప్రభా బిమ్మఫలశ్రీః—

అధరం చుమ్బతి - ప్రాప్నోతి తీ త్యథః - యథా లోకే మాత్రాదిః బంధజనః ప్రేమ
వశాన్తుఖాఘ్రాణ మధరచుమ్బనం చ కరోతి తద్వ దితి ధ్వనిః, తథా, చారుపద్మము
కుశయోః, ఛాయావిశేషః కాన్తివిశేషః -

‘ఛాయా త్వనాతపే కాన్తా ప్రతిబిమ్బర్కణాయయోః.’ ఇతి విశ్వః -
స్తనా స్పృష్టుం వాఞ్చతి - స్తనాశ్రయణం కర్తు ముపక్రమత ఇ త్యథః - యథా క
చ్చి త్కామీ స్తనస్పర్శం కర్తు మిచ్ఛతి తద్వ దితి ధ్వనిః - స్పృష్టుం వాఞ్చ తీతి
స్తనస్థౌల్యస్య భావిత్యప్రకటనద్వారా యావనప్రాదుర్భావ స్యాభినవత్వం వ్యజ్యతే,
తథా, కొకనదస్య రక్తపద్మస్య -

‘భవేత్ కొకనదం రక్తపద్మై రక్తోత్ప లేఽపి చ.’ ఇతి నా.-

లక్ష్మీః శోభా -

‘శోభా సంపత్తి పద్మాసు లక్ష్మీః శ్రీ రివ కధ్యతే.’,
కరా హస్తా - ఆలమ్బ్య - ఖేలతి క్రీడతి - హస్తా ప్రాప్య విజృంభత ఇ త్యథః -
యథా క్రీడనపరా కాచిత్ సఖీహస్తా వాలమ్బ్య భ్రమణాదిరూపఖేలనం కరోతి త
ద్వ దితి ధ్వనిః, కిం చ, ప్రవాళద్యుతిః నవపల్లవకాన్తిః -

‘వీణాదణ్డే ప్రవాళోఽస్త్రీ విద్రుమే నవపల్లవే.’ ఇతి నా.-

ఆదరాత్ - పదయోః సేవాం కరోతి చరణౌ భజ తీ త్యథః - యథా కాచిత్
పరిచారికా స్వామిన్యా శ్చరణసేవాం కరోతి తద్వ దితి ధ్వనిః.

అత్ర చంద్రాద్యుపమాన ధర్మాణాం వదనాద్యుపమేయసంబంధాసంభవాత్ తత్స
దృశకాన్తి రిత్యాదిసాదృశ్యాజ్ఞేపా దసంభవద్వస్తుసంబంధనిబంధనా * పదార్థవృత్తి
నిదర్శనా -

‘సంభవతోఽసంభవతః సంబంధా ద్యత్ర వస్తుసౌ రుభయోః

బిమ్బప్రతిబిమ్బకృతి రుచ్యత ఏషా నిదర్శనా ప్రోక్తా.’

ఇతి లక్షణాత్; తథా ముఖాదీనా మాఘ్రాణాదియోగ్యత్వేన జిఘ్ర తీత్యాదివాచ్యా
థలక్ష్యాథయో రభేదాధ్యవసాయ మాశ్రిత్య ముఖ్యాథపురస్కారేణ వాక్యాథ
రూప విశేషణానాం ప్రస్తుతాప్రస్తుతసాధారణత్వలాభాత్ కాన్త్యాదిశబ్దస్త్రీత్వబలా
ద్విశేషశబ్దపుంస్త్వబలా చ్చ అప్రస్తుతబాధవస్త్రీవ్యవహారప్రతీతేః * సమా సోక్తిః -
త దుక్తమ్ -

‘విశేషణానాం తౌలేయ యత్ర ప్రస్తుతవర్తినామ్

అప్రస్తుతస్య గమ్యత్వం సా సమాసోక్తి రిష్యతే.’ ఇతి;

సా చ ప్రాగుక్తనిర్మనాలంకారేణ జిఘ్ర తీత్యాదౌ వాచ్యలక్ష్యయో ర్భేదేఽప్య భే
దకల్పనరూపయా * అతిశయోక్త్యా నిర్వాహం గమి తేతి త్రయాణా మలంకారాణా
మగ్గాజ్ఞేభా వేన * సంకరః -

‘భేదే నావస్థితి రై యేషాం సా సంస్పృష్టి రుదాహృతా,

క్షీరనీరవ దేతేషాం సంభేదః సంకర స్త్రిధా.’ ఇతి -

(అక్లాజ్జీభావేన సంశయాస్పదత్వేన ఏకవాచకానుప్రవేశేన చ సంకర స్త్రి) థతి త్రి
ధాశబ్దార్థః). ముఖాఘ్రాణాదీనాం చెతనధర్మాణా మచేతనేషు సమారోపాత్
* సమాధి ర్నామ గుణః -

‘సమాధి రన్యధర్మస్య య దన్య త్రాధిరోపణమ్.’ ఇతి.

నాయికా * పరకీయా * ముగ్ధా చ -

‘ఉదయద్యౌవనా ముగ్ధా లజ్జావిజితమన్మథా.’

ఇతి లక్షణాత్. * అయోగవిప్రలమృశ్యజ్ఞానః; తస్య నాయికాది రూపయావనాది ప్ర
శంసనైవ యూన స్తద్దర్శనా న్నాయికావిషయస్పృహలక్షణరత్యా స్థాయిభావరూపే
ణాఙ్కురితత్వమాత్రం వ్యజ్యతే ఇతి * రససత్తా నామ ప్రథమా * రసోక్తిః; రసో
క్తిభేదా శ్చమత్కారచన్ద్రికాయాం ప్రతిపాదితాః -

‘సత్తా స్ఫురత్తా సంబోధ నిష్పత్తిః పుష్టి సంకరా

హాసాభాసా శమ శ్చైవం నిరుక్తా హి రసోక్తయః.’ ఇతి;

రససత్తాలక్షణం త త్రై వోక్తమ్ -

‘నిజాశ్రయే సమున్మేషే విభావగుణసంపదా

రసస్య సత్తా రత్యాదిస్థాయిభావాకృతి శ్చ సా.’ ఇతి;

(విభావగుణసంపత్త్యా రసస్య నాయికాదిరూపే స్వాశ్రయే య దున్మేషమాత్రం సా స
త్తైవ రససత్తా); కేవలరత్యాదిస్థాయిభావః స్వాదుతాం నీత శ్చే ద్రస ఇ త్యుచ్య
తే - తథా చోక్తం శృంగారతిలక -

‘విభావై రనుభావై శ్చ సాత్వికై ర్వ్యభిచారిభిః

ఆనీయమానః స్వాదుత్వం స్థాయిభావో రసః స్మృతః.’ ఇతి;

తత్ర రసోత్పత్తికారణం విభావ ఇ త్యుచ్యతే - త దుక్తమ్ -

‘విభావః కథ్యతే తత్ర రసోత్పాదనకారణం,

ఆలమ్బనోద్దీపనాత్మా స ద్విధా పరికీర్తితః.’ ఇతి;

త త్రాలమ్బనవిభావో నాయికాదిః - తథా చోక్తం సాహిత్యచింతామణౌ -

ఆలమ్బనం తు రత్యాదే ర్విషయో నాయికాదికః.’ ఇతి;

ఉద్దీపనవిభావ స్తు ఆలమ్బనగుణాదిరూపేణ చతుర్విధః - త దుక్తం శృంగారతిలక -

‘ఆలమ్బనగుణ శ్చైవ తచ్ఛైష్టా తదలంకృతిః

తటస్థా శ్చైతి విజ్ఞేయా శ్చతు ర్ధోఉద్దీపనక్రమాః;

ఆలమ్బనగుణో రూపయావనాదిః ప్రకీర్తితః,

తచ్ఛైష్టా యావనోద్భూతహావభావాదికా మతాః,

నూపురాజ్ఞదహారాది తదలంకరణం మతం,

మలయానిలచంద్రాద్యా స్తటస్థాః పరికీర్తితాః.' ఇతి.

ఏవం కార్యభూతేన యేన రత్యాది రనుభావ్యతే జ్ఞాప్యతే సోఽనుభావః - స చ ఆ
జ్ఞికాదిభావేన త్రివిధః - త దు క్తం సాహిత్యచింతామణౌ -

‘అనుభావో భవే త్సోఽయం భావో యే నానుభావ్యతే,

ఆజ్ఞికో వాచిక శ్చాపి సాత్త్విక శ్చ త్యపి త్రిధా.' ఇతి;

ఆజ్ఞికాః కటాక్షువిక్షేపాదయః - వాచికాః గీత నర్తాక్తి గుంకీర్తనాదయః - సాత్త్వి
కాః స్తమ్భాదయః - తే చ అష్టా -

‘స్తమ్భప్రళయ రోమాళ్ళాః స్వేదో వైవర్ణ్యవేషధూ

అశ్రు వైస్వర్య మి త్యష్టా సాత్త్వికాః పరికీర్తితాః.' ఇతి.

రససహకారిణో నిర్వేదాదయో భావా వ్యభిచారిణ ఇ త్యుచ్యంతే - తే చ త్రయ స్త్రిం
శత్ - తథా చాహుః -

‘నిర్వేదగ్లానిశఙ్కాఖ్యా స్త థానూయామదశ్రమాః

ఆలస్యం చైవ దైన్యం చ చింతా మోహాః స్మృతి ధృతిః

ప్రీడా చపలతా హ్నా వేగ శ్చ జడతా తథా

గర్వో విషాద ఔత్సుక్యం ని హ్రాపస్మార ఏవ చ

సుప్తి ర్విబోధో హర్ష శ్చ అవహిత్థా తథోగ్రతా

మతి ర్వాయధి స్త థోన్మాద స్తథా మరణ మేవ చ

త్రాస శ్చైవ వితర్క శ్చ విజ్ఞేయా వ్యభిచారిణః

త్రయ స్త్రింశ దమీ భావా రసస్య సహకారిణః.' ఇతి;

ఎతే నిర్వేదాదయః సంచారిణ ఇతి చ వ్యవహీయంతే - తథా చోక్తమ్ -

‘విశేషా దాభిముఖ్యేన చరన్తి వ్యభిచారిణః

త ఏ వాన్యత్ర సంచారా త్సంచారిణ ఇతి స్మృతాః.' ఇతి.

స్థాయిభావా స్తు -

‘రతి హాస శ్చ శౌక శ్చ క్రోధోత్సాహా భయం తథా

జుగుప్సా విస్మయ శమాః స్థాయిభావాః ప్రకీర్తితాః.' ఇతి -

నవానాం రసానాం నవ ప్రసిద్ధాః; రసా శ్చ

‘శృంగారహాస్యకరుణా రౌద్రవీరభయానకాః

బీభత్సాద్భుతశాన్తా శ్చ రసాః పూర్వై రుదాహృతాః.' ఇతి

ఇతి యథాక్రమం రత్యాదిస్థాయికాః. ఎతేషాం లక్షణాని తు తత్ర తత్ర కేషాంశ్చి
త్ప్రదేశయిష్యమాణత్వా ద్విస్తరభయా న్న లిఖ్యంతే.

‘స్తేరాననేన’—చిటునగవు గుణము, జయకారణము; ‘కళజ్జీనః’—మచ్చ దోషము, అపజయకారణము. ‘మన్దిరకీర’—పెంపుడుచిలుక లనియు పెంచిన వారియుపదేశముచేత వానికి కడమ చిలుకలకన్న మధురవాక్కులు కలుగు ననియు ని త్యాదిక మభిప్రాయము. ‘రహః’—ఏకాంతమందు అసహాయముగా నుండుటం బట్టి బాధించుట సుకర మనియు, నలుగురనడుమ నున్నప్పుడు విక్షేపాంతరములచేత ఈబాధ తగ్గి యుండును, ఏకాంతమం దున్నది గాన ఈబాధకు పూర్ణముగా అగ్గ మై నది, అనియు భా.; నీకై యేకాంతమందు కనుపెట్టుకొని యున్న దనియు, ఈబాధకు నీవే కారణమవు, ఇత్యాదికము ప్రయోజన మూహ్యము. ‘త్వయా విరహితా’—నీవు వీరుండవు చెంత నున్నప్పుడు ఆమెను దరియలేనివారు నీవు చెంత లేనిసమయమున బా ధించుచున్నా రనుట; ఇందులకు ప్రతిక్రియ నీవు వచ్చుటయే అని భా. ‘కాశ్చిత్’ —తిరస్కృతులు పగపట్టి తఱి వేచి అబలకు పెట్టుబాధ అతిదుస్సహ మని భా. ‘త్ర పాం జనయతి’—మొగమున ఘోర మయినమచ్చగలవానిని అందగ త్తియ యెవతె యే ని చెలికత్తెలకు సంజ్ఞలచే చూపి చిటునగవులచే పరిహసించి లజ్జితునిఁ జేసినట్లు అని భా. ‘వాచా నిస్తతి’ - లత్యము సేయక స్పష్టముగా నిందను పలుకుచున్నది అని భా. ‘నిశ్వాసేన’—ఊర్పుచేత (తిరస్కరించు) ననుటచే అవలీలగా (అధః కరించు) నని భా.

అభేదాతిశయోక్తి ఉత్పేక్షాధ్వనియు అలం. విరహవిప్రలంభశృం గారము. గాంభీర్య మనెడుగుణము. నాయిక స్వీయ, మధ్య, విరహోత్కంఠిత.

కస్మింశ్చి ద్వాసరే కార్యవ్యాసక్లాత్ ప్రాణవల్లభే విలम्బమానె విరహవేదనా మసహమానయా నాయికయా ప్రెషితా దూతీ నాయక మాహః—

యెతి.—యా - స్తేరం స్మితయుక్తం - య దాననం తేన - కళజ్జీనః చన్ద్ర స్య కు త్సితలాఞ్చనయుక్తస్య చన్ద్ర స్యేతి - మద్దహాసశాలినా నిష్కళజ్జీన ముఖే నేతి త్రపాహేతూక్తిః, త్రపాం లజ్జాం - జనయతి - సకళజ్జుచన్ద్ర మతిశయే నాభి భవ తీ త్యర్థః; యా నాయికా, వాచా గిరా - మన్దిరకీరః క్రీడాధణం గృహే సం వధితః శుకః * ‘కీరశుకా సమా వి’ త్యమరః - మన్దిరగ్రహణం శిఖోల్బోక్తిచాతు ర్యాతిశయశాలిత్వనూచనాధణం - సర్వదా సమక్షవర్తిత్యేన నిఖిలదూషణవచనశో తృత్వస్య ద్యోతనాధణం చ - తస్య - సుందరగిరః చారువాచః - సర్వదా సర్వస్మిన్ కాలే - అస్య పదస్య పూర్వోత్తరవాక్యయో రపి సంబద్ధః - నిస్తతి గహణతి - తద్వ న్నధురం భాషత ఇ త్యర్థః; యా నిశ్వాసేన - కమలానా మామోదః మమోహరప రిమళః -

‘విమదోక్తే పరిమళో గన్ధే జనమమోహరే,
ఆమోదః సోఽతినిహా రీ.’ ఇ త్యమరః -

‘అనేకకార్యవ్యాసక్తా ద్యస్యా నాగచ్ఛతి ప్రేయః’
 నామతః నైవ దుఃఖాతా విరహోత్కృణ్ణితా మతాః
 అస్యా స్తనుత్వం కమ్పశ్చ పాణ్డీమా బాష్పనిగ్రహః
 నిర్వదశ్వాసదైన్యాద్యా అనుభావా భవన్త్య మి.

అవ. — ఒకానొకవిలాసినిసాబగును కాముకుడు వర్ణిరచుట:—

తన్వీ సా యది గాయతి, శ్రుతికటు ర్వీణాధ్వని ర్జాయతె;
 య ద్యావిష్కరుతె స్మితాని, మలి నై వాలత్యుతే చన్ద్రికా;
 ఆస్తే మ్లాన మివోత్పలం నవ మపి, స్యా ఛేత్ పురో నేత్రయోః
 స్తస్యాః శ్రీ రవలోక్యతే యది, తటిద్వల్లి వివ శైవ సా
 సా = ఆ (నేను చూచిన), తన్వీ = చెలువ (సన్నని దని శబ్దార్థము), గాయ
 తి యది = పాడు నేని, వీణా ధ్వనిః = వీణయొక్క నాదము, శ్రుతి కటుః = చెవి
 కి చేరు, జాయతే = అగును, స్మితాని = చిటునగవులను - ఆవిష్కరుతే యద్యత్ప్ర
 కటించు నేని - (చిటునగవు నవ్వునేని), చన్ద్రికా = వెన్నెల, మలి నైవ = నిశ్చయము
 గా మలినముగా, ఆలత్యుతే = అగపడును, నేత్రయోః = కన్నులకు పురో = ఎదు
 ట, స్యాత్ ఛేత్ = ఉండు నేని, ఉత్పలమ్ = కలువ, నవ మపి = క్రొత్త దైనను
 మ్లాన మివ = వాడినదాని వలె, ఆస్తే = ఉండును, తస్యాః = ఆచెలువయొక్క, శ్రీః
 = దేహకాంతి, అవలోక్యతే యది = చూడబడు నేని, స్తా = ప్రసిద్ధ మైన, తటిత్
 వల్లి = మెఱపు దీగ, వివ శైవ = కాంతిహీన మే. అప్రస్తుతప్రశంస, సం
 బంధాతిశయోక్తియు అలం. అయోగవిప్రలంభశృంగారము. సాయక పరకీయ.

కాళ్ళి ద్వీలాసినీం విలోక్య జాతాభిలాషః కామీ తదీయగుణోక్తౌ నమః సుచి
 వస్యాగ్నే స్తాతి. — తన్వీతి. — సా మయా దృష్టా — తన్వీ తన్వజ్జీ — గాయతి గానం
 కరోతి — యది — వీణాధ్వనిః = శ్రుత్యోః శ్రోత్రయోః — కటుః అప్రియః శ్రుతిక
 టుః కణకకోరః —

‘కటు స్తిక్తరసే షారరసే నా తద్వలి త్రిమ, —
 సుగన్ధి మత్స రాకా ర్యాప్రియ తీక్ష్ణే ష్వపి త్రిమ;
 కటుః స్త్రీ కటురోహిణ్యాం దూషణే తు నపురస్కమ్.’
 జాయతే భవతి — గాయన్త్యాః తస్యాః కణ్ఠస్వరే శ్రూయమాణా వీణాధ్వనిః శ్రీ
 వ్యతాం జహ తీ త్యథాః — వీణాస్వన మ ప్యతిశేత తదీయకణ్ఠస్వర ఇతి భావః
 తన్వీ — స్మితాని మన్దహాసా — ఆవిష్కరుతె యది ప్రకటయతి ఛేత్ — చన్ద్రికా
 మలి నై వాలత్యుతే — తత్సన్నిధౌ సా మన్దస్ఫూర్తి సతీ దృశ్యత ఇత్యథాః —

ద్యేన తతోఽపి తదీయస్మితశ్రీ రుత్కృ ప్తేతి భావః, ఉత్పలం కువలయం - నవం నూ
తన - మపి - అమ్లాన మ పీతి యావత్ - తస్యా స్తన్వాన్యః సేత్రయోః పురః స్యా చ్చే
త్ తదీయనయనద్వద్వస్య పురోవర్తి భవే ద్యది - మ్లాన మి వాస్తే తిష్ఠతి-తదాస్వ
ల్పీభూతశోభత్వేన లక్ష్మత ఇ త్యర్థః - తదక్షీయుగళం శ్రియా నవోత్పలం నిరాకృ
త్య వతఃత ఇతి భావః, తస్యాః - శ్రీః దేహకాంతిః అవలోక్యతే యది - సా వణ
ప్రకషణశాలిత్యేన ప్రసిద్ధా - తటిద్వల్లీ విద్యుల్లతా - వివ త్తౌవ తద్వణో నయనసుభ
గో న భవ తీ త్యర్థః - తత్కాంతే ర్విద్యుత్కాంతే శ్చ మహా దస్తర మ స్తీతి భావః.

అత్ర వీణాధ్వనిపారుష్యాదిరూపాప్రస్తుతకార్యేణ ప్రశంసనీయనాయికాగాన
మాధుర్యాతిశయాదిరూపప్రస్తుతకారణప్రతీతేః * అప్రస్తుతప్రశంసాలంకారః, తల్లక్ష
ణం తూక్తమ్; సా చ వీణాధ్వనిప్రభృతీనాం శృతికటుత్వాద్యసంబంధేఽపి తత్సంబ
ద్ధాభిధానరూప యాఽతిశయోక్త్యాఽనుపాణి తేతి ద్వయోః * సంకరః. నా
యికా * పరకీయా. * అయోగవిప్రలమ్భశృంగారః. నాయికారూపేణాలమ్బనవిభావేన
ఆలమ్బనగుణరూపేణోద్దీపనవిభావేన చ లబ్ధప్రథమోన్మేషా నాయికాశ్రయా రతి
ర్వ్యజ్యత ఇతి * రససత్తా నామ ప్రథమా రసోక్తిః, లక్షణం తూక్తమ్.

అవ. — అన్యకాంతతో రాత్రి గడపి తెల్లవాఱఁగానే తత్సంభోగచిహ్నములతో
ఇంటికి వచ్చినవల్లభుని నాయిక స్తుతిమిషచే మర్చోద్ధాటనముగా పలుకుట:—

సత్యం త ద్య దవోచథా మమ మహా రాగ స్వదీయా దితి,
త్వం ప్రాప్తాఽసి విభాత ఏవ సదనం మాం ద్రష్టుకామో యతః,
రాగం కిం చ బిభర్షి నాథ, హృదయే కాశ్చీరపత్తోదితం,
నేత్రే జాగరజం లలాటఫలకే లాఘోరసాపాదితమ్. ౨౨

త్వదీయాత్ (రాగాత్) = నీ దైన (యనురాగముకంటె) (అనఁగా నీకు నా
పైఁ గలయనురాగముకంటె, మమ రాగః = నా యనురాగము (అనఁగా నీపై నాకుఁ
గలయనురాగము), మహా = గొప్పది, ఇతి = అని, యత్ = ఏమాట, ఆవోచ
థాః = పలికితివో, తత్ = ఆమాట, సత్యమ్ = వాస్తవము, యతః = ఎందుచేత
ననఁగా, త్వమ్ = నీవు, విభాతే ఏవ = వేకువ నే (విలంబ మోర్వక యని స్తుతి,
రాత్రి యంతయు అన్యకాంతతోఁ గడపి అని నింద), మాం ద్రష్టుకామః = నన్ను
చూడఁ గోరినవాఁడవై (అని స్తుతి - రాత్రి యెల్ల దానిపొందులలో నిద్ర లేనందున వి
క్రాంతికొఱకు అని నింద), సదనం పాప్రః అసి = ఇల్లు చేరినవాఁడ వగుచున్నావు,
(—నన్ను చూడ నీవు వచ్చితివి గాని నిన్నుఁ జూడ-నేను రాలేదు గాన నీరాగమే
నారాగముకన్న అధికమని యూహ్యము); కిం చ = మరియు ను (అనఁగా డోహ్య

మైన రాగ మే గాక ప్రత్యక్షరాగము కూడ నీయం దగపడుచున్నది, ఎట్లనఁగా), నాథ = ఓభర్తా (నీవు భర్తవు గాన నీ వేమి వంచన చేసినను నేను పడవలసిన దని యు, నీకు నాపై ప్రేమ లేనందున దయితాదిపదముల కనర్హుఁడవు అనియు, భా.), హృదయే = వత్సుస్సనందు (మనస్సునందుఁ గాదు), కాశ్చీర పత్త్ర ఉదితమ్ = కుంకుమ (తో రచింపఁబడిన) మకరికాదిపత్త్రములనుండి పుట్టినదైన, రాగమ్ = ఎటు పును, (-ప్రేయసీకుఁడకుంభములనుండి తదాలింగనంబున నంటుకొన్న కుంకుమమకరికాపత్త్రముల యెటుపును అని భా.), బిభర్షి = వహించుచున్నావు, సేత్రే = కంటియందు, జాగరజమ్ (రాగం బిభర్షి) = (రే యెల్ల సంభోగములలో నుంటచే) నిద్రలేమిచేఁ గలిగిన (ఎటుపును వహించుచున్నావు), లలాట ఫలకే = ఫలకమువంటి నుడుటియందు. (ఫలకోపమానముచే బాగుగా తన్నుటకు వాట మైన దని భా.), లాక్షా...తమ్— : లాక్షా = లత్తుకయొక్క-రస = ద్రవముచేత - ఆపాదితమ్ = చేయఁబడినదైన, (రక్తి మను వహించుచున్నావు అని యధ్యాహార్యము). (మొగమున లాక్షా రాగము అన్యకాంత యొక్క లాక్షారసరంజిత మయినయడుగుఁదామరచే తాఁపు తిన్నందున, తాఁపు తినుట ఆమెను అటుక తీర్చుటకై ఆమెపాదములకు ప్రణమిల్లినందున; నామిఁద ఏపా టికొంచె మనురాగ మున్నను ఇంతనీచముగా దానిని సేవింపవు అని భా.)

కావ్యలింగము, వ్యాజస్తుతియు అలం. విస్తర మనెడుగుణము. ఈ ధ్వని మానవిప్రలంభశృంగారము. నాయిక ఖండిత, మధ్య, ధీరాధీర.

అన్యకాంతావేశ్మని రాత్రిం నీత్వా ప్రభాతసమయే సమాయాంతం పరిదృశ్యమా నసంభోగచిహ్నం వల్లభం కాచి న్నాయికాస్తుతివ్యాజేన మర్త్యాద్ధాటనం కుర్వతీ పాఞ్చి హః—సత్య మితి.—త్వదీయాత్ త్వత్సంబద్ధినో మద్విషయా దనురాగాత్, మమ రాగః మత్సంబద్ధిత్వద్విషయోఽనురాగః, మహాః అధికః, ఇతి య ద్వచః, అవో చథాః అవాదీః * బ్రూహో ఐతిత్వా దాత్మనెపదం * ప్రకృతే ర్వచి రాదేశః * ‘అ స్యతి వ క్తీ’ త్యాదినా చై రజ్ * ‘వచ ఉ మి’ త్యుమాగమః, తద్వచః, సత్యం త ధ్యం, యతః యస్మా త్కారణాత్, త్వం, విభాతే ప్రభాతే ప్రాత - రేవ - న తు తం కాల మతిక్రమ్య విలంబనాసహిష్ణుత్వా దితి స్తుతిపరో భావః - నిశాం నీ త్వై వా గతః న తు పూర్వ మన్యకాంతాపరతన్త్రీత్వా దితి నిన్దాపరో భావః, మాం ద్రష్టుం కా మోఽభిలాషా యస్య తథోక్తః సజ్ - సదనం గృహం - ప్రా ప్తోఽసి, మా మద్భ్రష్టో చిర మన్యత్ర వర్తితుం న శక్నోఽపీతి స్తుతిపరో భావః - ప్రతారణపరతయా దర్శనమాత్రం కర్తు మాగతోఽసీతి నిన్దాపరో భావః; త్వదీయరాగస్య మహత్త్వం న కార్యానుమేయం - కిం తు ప్రత్యక్షసిద్ధ మపీ త్యాహః రాగ మితి:—కిం చ హే నాథ, హృదయే వత్సుసి * ‘హృదయం చిత్తవత్సుసో రి’ తి నా. - కాశ్చీరాభ్యుదేశే భవం కాశ్చీరం కుంకుమం -

అథ కుజుక్కుమం । కాశ్చీరజ స్తాగ్ని శిఖమ్.' ఇ త్యమరః -

'కాశ్చీరం చ గుడం రక్తం తథా కాలేయకం చ తత్

కాశ్చీరజ స్తాగ్ని శిఖం చారులోహితచందనమ్.' ఇతి ప్రతాపమూర్త్యాః -

తస్య పత్తాణి తన్తయాః పత్తాకారాః రేఖావిశేషాః -

- 'పత్తావళిః పత్తాలతా పత్తభిజ్ఞ స్థ పత్తకమ్.' ఇ త్యమరశేషే -

తేష్య ఉదిత ముత్పన్నం - ప్రియసీకుచకుమ్భపరమ్భపిశున మితి భావః - రాగం ర

క్తిమాణ మనురాగం చ బిభర్షి, తథా నేత్ర చక్షుషి - జాగరజం జాగరా జ్ఞాతం -

కృత్స్ననిశాయా మపి కామోపచారనూచక మితి భావః - రాగం బిభర్షి, తథా -

లలాటం ఫలక మి వేతి * ఉపమితసమాసః - తస్మిన్ లాక్షారసేన అలక్తకద్రవ్యేణ -

ఆపాదితం సంపాదితం - దయితాచరణప్రణిపాతశంసన మితి భావః - రాగం బిభర్షి,

ఏవ మస్తర్బహి శ్చ రాగస్ఫూర్తేః స్ఫుటత్వా దధునా త్వదీయవచ స్యన్మతత్వశా

క్తోనివృత్తేతి భావః; ఇహ త్వం సత్యవా దీతి స్తుత్యా త్వద్వచనం సర్వ మన్మత

మేవ హి హాక్తాత్రేణ మి య్యనురాగో దృశ్యతః - నిశావసానేశ్చహం ప్రత్యాగమ నేన

సంభోగ చిహ్నో శ్చ వనితాస్తర విషయ స్త వానురాగః స్ఫుటీక్రియతే - వచ్చికా

గ్రోసర స్త్వమ్ - అత స్త్వయి విశ్వాసో న విధేయః - ఇతి నిష్టా వ్యజ్యతే.

అత్ర ప్రథమవాక్యం ప్రతి పాదత్రయవాక్యార్థస్య హేతుత్వా దనేకవాక్యార్థ

హేతుకం * కావ్యలింగ మలంకారః; త చైచ్చకస్తి స్తంశే శుద్ధమ్, అంశాస్తరే తు

రాగశబ్దగత శ్లేషమూలాతిశయోక్తిసంకీర్ణమ్; స్తుత్యా నిష్టా ప్రతీయత ఇతి * వ్యాజస్తుతి

శ్చ; సా చోక్తకావ్యలింగసాపే తేతి తయో రక్తాజ్ఞిభావన * సంకరః; లక్షణాని

తూక్తాని ప్రథమపాదోక్తార్థస్య ప్రపఞ్చేన సమర్థనాత్ * విస్తరాభ్యో గుణాః -

సమర్థనప్రపఞ్చోక్తి రుక్త స్యార్థస్య విస్తరః.

ఇతి లక్షణాత్. * ఈష్యామానవిప్రలమ్భశ్చక్రారః. నాయకా * ఖణ్డితా -

'నీ త్వాన్యత్ర నిశాం ప్రాత రాగతే ప్రాణవల్లభే

అన్యాసంభోగచిహ్నో స్తు కుపితా ఖణ్డితా మ తా.'

ఇతి లక్షణాత్; సా చ మధ్యా * ధీరాధీరా చ -

'ధీరాధీరా తు సోత్పాసవక్రోక్తిః స్యాత్ ప్రియోగసి.'

ఇతి లక్షణాత్. నాయకో * ధృష్టః, అపరాధే స్ఫుటేపి నిర్భీకత్వాత్.

అవ. — ఒకానొక నాయక భసంతకాలమందు తన్నుఁ దోడ్కొనక దేశాంతరము నకుఁ బయన మగుచున్న నాయకునితోఁ ఆపయన మంగీకరింపని దయ్యను అంగీకరించినది యుంబోలె పలుకుచున్నది. —

ఏ త స్మి క్ స హ సా వ స న్త స మ యే ప్రాణేశ దేశాంతరం
గన్తుం త్వం యత సే, త థాపి న భయం తాపాత్ ప్రపద్యేఽధునా,
యస్మాత్ కైరవసారసారభముషా సాకం సరోవాయునా
చాద్వీ దిక్షు విజృమ్భతే రజనిషు స్వచ్ఛా మయూఖచ్ఛటా.
(హే.) ప్రాణేశ = (ఓ) ప్రాణనాయకుడా (పురస్కారమునందుంబోలె సాధు
యని సంబోధింపక ‘ప్రాణేశ’ అని సంబోధించుటచేత - నాప్రాణములు నీవి నీతోడివి
నీవు పోయిన నవియు నీతోనే పోవును - అని గూఢాభిప్రాయము); ఏ త స్మి క్ = (వి
రహోద్దీపనసామగ్రీసమగ్ర మై విరహిణీప్రళయాయమాన మైన) యీ, వ స న్త స మ యే =
వసంతకాలమందు (కంతోక్తముగా వసంతమును పేర్కొనుటచే కడమయన్నియును
లకంటెను ఇది విరహిణీమార్గక మని భా.), స హ సా = ఆకస్మికముగా (ముందు వెను
కలు ఆలోచింపక), దేశాంతరమ్ = పరదేశమునకు, గన్తుమ్ = పోవుటకు, త్వం యత సే
= నీవు ప్రయత్నము సేయుచున్నావు; తథాపి = అట్లయినను (భయపడవలసియున్న
ను); అధునా = ఇప్పుడు, తాపాత్ = విరహతాపమువలన, భయమ్ = వెటపును, స
ప్రపద్యే = పొందను, (విరహతాపమునకు నేను వెటచినదానను గాను); యస్మాత్ =
ఏహేతువుచేత ననగా, రజనిషు = రాత్రులయందు, కైర..ముషా — కైరవ = తెల్ల
గలువలయొక్క - సార = ఉత్కృష్టమైన (తాపహరణమునకును ప్రాణహరణమున
కును మిక్కిలి సమర్థ మైన) - సారభ = నెత్తావిని - ముషా = దొంగిలునాడైన; సరోవా
యునా = కొలని గాలితో, సాకమ్ = కూడ, చాద్వీ = చంద్రుని దైన; యూఖచ్ఛటా =
మయూఖు = కిరణములయొక్క - ఛటా = సమూహము (అనగా పండువెన్నెల);
దిక్షు = దిక్కుదిక్కునందును, విజృమ్భతే = వెచ్చు వెరుగుచున్నది. చల్లనీ వై
న - తెల్లగలువ నెత్తావి, సరోవాయువు, పండువెన్నెలయు - నాతాపమును హరిం
చును గాన నాకై నీవు భయపడక పయనము నెఱవేర్చుకొనుము, అని బాహ్యార్థము. ఈ
మూఁడును తప్పకుండ నమ్మ ముగించివైచును గావున పోవల దని లోపలియభిప్రాయ
ము. విరహోద్దీపకములనే విరహతాపశమకములనుగా చెప్పినందున ఈధ్వని యేర్పడు
చున్నది. ఆక్షేపాలంకారము, విశేషోక్తియు, కావ్యలింగంబును. భావి
ప్రవాస విప్రలంభశృంగారము. నాయక ప్రవత్స్యదృశ్యం.
కాచి న్నాయికా వసంతకాలే దేశాంతరం గన్తుం ప్రయత్నవత్తం కాన్తం తత్ప్ర
వాస మన్తరజ్జే తానగ్గీకుర్వా తాఽప్యగ్గీకుర్వా తే వాహః —

ఏతస్మిన్నితి. — హేప్రాణేశ మత్ప్రాణానా మిశ్వర త్వయి గతే త్వదధీనా
 సైఽపి నిగమిష్య స్తీ త్యభిప్రాయగర్భ మిదం సంబోధనపదమ్, ఏతస్మిన్ వివిధకుసు
 మావిర్భావ మధుకరనికురుమ్భక మదకలకలకన్ధకూజి తాది మదమోద్దీపనసామగ్రీ శాలి
 తయా విరహిణీనాం సంవర్తకాలవ ద్వర్తమాన ఇ త్యర్థః, వసంతసమయయే, త్వం,
 సహసా అతర్కితం యథా తథా * 'అతర్కితం తు సహ సే' త్యమరః, దేశాంతర
 మన్యదేశం * మయూరవ్యంసకాదిత్వా త్సమాసః, గన్తుం, యతసే యత్నం కరో
 మి, తథాఽపి ఇత్థ మనభిమతేఽ ధై చిక్ష్ణే తేఽపి, అధునా ఇదానీం - తాపా ద్విరహా
 తాపాత్ - భయం - న ప్రపద్యే న ప్రాప్నోమి - సంప్రతి విరహతాప శ్చిరం బాధిష్య
 త ఇతి న బిభే మి త్యర్థః - కాలాంతరే తు భయం ప్రాప్నుయామి త్యాశయః;
 ధను కుతోఽధునా తాపభయం తవ న విద్యతే త త్రాహ - యస్తా దితి: — యస్తా
 త్కారణాత్, రజనిషు రాత్రిషు - * 'రజ్జురాగ' ఇతి ధాతో రని రుణాదిః - బాహు
 శ్చకాత్ న లాపః - * 'కృదికారాదక్తిసః' ఇతి పాక్షిక జీవప్రత్యయే రజ నీతి
 దీగ్లాంతః ప్రసిద్ధః - అత్ర అద్యంతత్వా ద్ధ్రస్వాంతత్వం - తథా భోజప్రయోగః -
 'రజనిచరమభాగే వారసీమన్తినామ్.' ఇతి.

కైరవాణాం కుముదానాం - యత్ సారసారభ ముత్కృష్టసారభ్యం -

'సారో బలే స్థిరాంశే చ న్యాయ్యై క్లిబం వరే త్రిషు.' ఇ త్యమరః -
 తం ముష్ణా త్యపహర తీతి ధోక్తః - తేన వికచకుముదామోదభా జే త్యర్థః, సరో
 వాయునా సాకం సరస్సంబద్ధినా సమీరణేన - సహ * 'సాకం సత్రా సమం స హే'
 త్యమరః - వాయోః శైత్యం సారభహేతుం కుముదవనోపరిప్రసరణం చ గమయితుం
 సరోగ్రహణం, చాన్ద్రి చన్ద్రసంబద్ధినీ, స్వచ్ఛా నీహారనివృత్త్యా నిర్మలా, మయూ
 ఖానాం కిరణానాం - ఛటా సంహతిః * 'రిఞ్ఞోళిః స్త్రీ తతి శ్చ పే' త్యభిధానాత్,
 దిక్షు, విజృమ్భతే ఉత్కటతయా భాసతే. అయత్న సిద్ధశైత్యోపచారసామ
 గ్రీశాలిని కాలేఽస్మి న్నుత్పన్న స్తాపః ప్రకర్షం మోపయాస్యతి - తత స్తస్మా దధునా
 న బిభే మితి బాహ్యభిప్రాయః; కాలాంతరే ప్రవాస శ్చే త్తాప శ్చిరం మహతీ మాత్రి
 మేవ సంపాదయేత్ న తు క్షీప్రం - స్వనివృత్తిహేతుప్రాణవిరహసహకారి విరహాత్,
 తస్మా త్తదానీం తాపా ద్భేతవ్యమ్, ఇదానీం చక్రానిల దవానలయో రివ మలయా
 నిల చన్ద్రాతపయో ర్యోగే తాపా భృశాయమానః సహ నైవ ప్రాణా నిగమయ్య ఆత్మ
 న్తికిం నివృత్తిం భజత ఇ త్యాశువినాశిన స్తస్మాత్ న భేతవ్య మితి గూఢాభిప్రాయః.

అత్ర తాపా న్న బిభే మితి సహేతుకముపపాదనేన మదభిమతో యాత్రా
 కాలః గన్తు మిచ్ఛసి చె దిదానీ మేవ గమ్యతా మితి విధి ర్యవ్యజ్యతే - స చానిష్ఠత
 యా ఆభాసీభవన్ మజ్జీవిత మిష్టం చే దధునా న గమ్యతా మితి నిషేధ మాక్షిపతి -
 అతోఽత్రానిష్ఠవిధ్యాభాసరూప * ఆక్షేపాలంకారః -

జాభావా చ్చ, నిర్వేదదర్శనా చ్చ; నాపి స్వాధీనపతికాయా మస్తరాభవః,
అగ్రిమక్షణే సజ్జవిచ్ఛేదదర్శనా చ్చ, వ్రజ స్నపి పతిః స్వాధీనపతికాయా నిరు
ధ్యతే, అన్యథా భర్తృస్వాధీనత్వ మేవ భజ్యతే; నా పృథిసారికాయా మస్త
రాభవః, అభిసరణోత్సవాభావాత్, సంతాపదర్శనా చ్చేతి యుక్త ముత్పశ్యా
నుః.” ఇతి.

అన.—విరహిణియొక్క దుర్దశను చెలి తెలుపుచున్నది.—

నవకిసలయతల్పం కల్పితం తాపశాన్త్యై

కరసరసిజసగ్గాత్ కేవలం మ్లాపయన్త్యాః

కుసుమశరకృశానుప్రాపితాక్లారతాయాః

శివ శివ! పరితాపం కో వదెత్ కోమలాశ్శ్యాః!

౯

కుసు...తాయాః—కుసుమశర = పూనిలుకాడనెడు - కృశాను = నిష్పచే
త - ప్రాపిత = పొందింపఁబడిన - అక్లారతాయాః = నిష్పకతనము గలదియు (నిష్పం
టుకొన్న కట్టియయు నిష్పగును గదా అట్లే అని తా.), (అపేతువుచేతనే), తాప
శాన్త్యై=(దేహమందలి) వేడియొక్క శమనమునకై (వేడి యడంగుటకై), కల్పితమ్
= రచింపఁబడినట్టి, నవ కిసలయ తల్పమ్ = లేఁ జివురు పాన్నును, కర...గాత్—
కర సరసిజ = (సరసిజ =) తామరవంటి (కర =) చేతియొక్క - సగ్గాత్ = తాఁ
కుడువలన, కేవలమ్ = మాత్రమే (చేతఁ దాఁకినమాత్రనే), మ్లాపయన్త్యాః = వాడు
నట్లు చేయుచున్నదియు, (అయిన), కోమలాశ్శ్యాః = (ఆ) యబలయొక్క - (అబల
యనుటచే - త్వరగా కాంతునిఁ గవయనిచో ప్రాణాపాయము పొందు నని - ధ్వని),
పరితాపమ్ = (కామ) జ్వరమును, శివశివ = అయ్యయో (వక్త్రీయొక్క దుఃఖమును తె
ల్పును), కో వదెత్ = ఎవఁడు వర్ణింపఁగలఁడు? (ఎవఁడును వర్ణింపలేడు, అనిర్వచనీ
యము అని భా.) ఇందు సాహిత్యచింతామణీమతంబున తాప మనియెడు నాటవ
మదనావస్థ వర్ణితము. అయోగవిప్రలంభము. రూపకము, కావ్యలింగద్వయ
ము, పరికరాలంకారంబును, విషమాలంకారధ్వనియు.

విరహిణీదుర్దశాదర్శనజనితభేదతః సఖీ కాచి దాహ...న వేతి.—తాపశా
న్త్యై దేహతాపనివృత్త్యై, కల్పితం రచితం, నవ కిసలయానాం బాల పల్లవానాం,
తల్పం తన్మయీం శయ్యాం * ‘తల్పం శయ్యాట్టదారే ప్వి’ త్యమరః, కర సరసిజ స
గ్గాత్ కేవలం పాణి పద్మయోగా దేవ, మ్లాపయన్త్యాః మ్లానం కుర్వత్యాః, కుసుమ
శరో మన్మథః - స ఎవ కృశాను రగ్నిః - తేన-ప్రాపితా అక్లారతా యస్యాః సా -
స్మరజ్వరతప్తాయా ఇ త్యర్థః, కోమలాశ్శ్యాః పరితాపం కో వదెత్ కో నామ జన్మో

వక్త్రం శక్నుయాత్ - న కోఽపి త్యధః * 'శ కీ'తి శక్యధే లిక్, శివ శి వే త్యుక్తిః
ఖేదాతిశయాత్ - [కుర్వన్తి హి శివనామకీర్తనం భయశోకాదిషు - తథా పాదౌ
వచనమ్ -

‘ఆశ్చర్యేఽపి భయే శోకే తుధితే నామ వా మమ

వ్యాజేన వా స్తురే జ్య స్తు మమ సాయుజ్య మాఘ్నయాత్.’ ఇతి -

తథా ప్రయుజ్యతే కవయః :

‘శిలా కమ్పం ధత్తే శివ శివ వియుజ్యై కఠినతా

మహతో నారీచ్ఛాయా మవతి వనితారూప మయతే.’

ఇ త్యాశ్చర్యే ప్రయోగః -

‘గణయతి కరుణాపరాఙ్ముఖోఽసౌ శివ శివ తా న్యపి వాసరాణి వేధాః.’

ఇతి ఖేదే ప్రయోగః.]

అత్ర హస్తస్పర్శమాత్రేణ కిసలయతల్పస్య హ్లాసత్వాసంబంధేఽపి తత్సంబంధాభి
ధానాత్ * అతిశయోక్తిభేదః -

‘సంబంధాతిశయోక్తిః స్యా దయోగే యోగకల్పనమ్.’

ఇతి లక్షణాత్; తథా మన్మథే నాయికాయాం చ అగ్నిత్వ స్యాగ్గౌరత్వస్య చ ఆ
రోపాత్ * రూపకాలంకారః - తదుక్తమ్ -

‘ఆరోపవిషయస్య స్యా దతిరోహితరూపిణః

ఉపరజ్ఞాక మారోప్యమాణం త ద్రూపకం మతమ్.’ ఇతి;

తథా హ్లాపయన్త్యా ఇతి ప్రథమవిశేషణ స్యాగ్గం ప్ర త్యుత్తరవిశేషణ స్యాధోక
హేతుత్వే నూపాత్త ఇతి ఏకం * పదార్థహేతుకం కావ్యలిజ్జ మలంకారః - వి
శేషణద్వయాధః స్యాపి పరితాపకథన స్యాశక్యతాం ప్రతి హేతుత్వాత్ * అనేక
పదార్థహేతుక మపరం కావ్యలిజ్జమ్ -

‘హేతో ర్వాక్యపదార్థత్వే కావ్యలిజ్జ ముదాహృతమ్.’ ఇతి;

ప్రథమకావ్యలిజ్జ స్యాతిశయోక్తి రూపకసాపేక్షత్వాత్ * విజాతీయసంకరః, ద్వితీ
యకావ్యలిజ్జస్య తృతీయసాపేక్షత్వాత్ * సజాతీయసంకరః; కొమలాగ్న్యా ఇతి వి
శేషణస్య తీవ్రతాపాసహత్వాభిప్రాయగర్భత్వాత్ * పరికరాలంకారః -

‘అలంకారః పరికరః సాభిప్రాయే విశేషణః.’

ఇతి లక్షణాత్; తేన చ సుమమరాజ్ఞశాలిత్వే నాతితీవ్రత్వేన ఘటనానహాయో
ర్నాయికాసంతాపయో ఘటనా జా తేతి విరూపఘటనాత్మకో * విషమాలంకారః
ప్రతీయత ఇ త్యలంకారేణ లంకారధ్వనిః; కర సరసిజ సగ్గా దిత్యుపమాయాః పరి
కర స్యాతిశయోక్త్యాదిచతుష్టయస్య చ పరస్పర వైరపేక్ష్యాత్ * సంస్పృష్టిః.

అత్ర * తాపో నామ పశ్చి మన్మథావస్థా - తథా చోక్తం సాహిత్య చింతామణౌ -

‘చక్షుఃప్రీతి చ్చింతా సంకల్పో గుణనుతిః క్రియాద్వేషః
తాపో లజ్జాత్యాగోన్మాదౌ మూర్ఛా మృతి ర్దశ శావస్థాః.’ ఇతి.

తాపలక్షణం చ త త్రైవః :

‘తత్ప్రేక్షే ర్విప్రకషేణ తాపః స్యాత్ కామజో జ్వరః.’ ఇతి-

వైవణ్య మశ్రు వైస్వర్యం శయనె పరిలుప్తానం

నిశ్వాసముఖశోషాద్యా అనుభావా స్తదృద్భవాః.’ ఇతి;

ద్వాదశావస్థాపక్షే తు * సంజ్వరో నామ నవమీ మన్మథావస్థా - య థాహ వి ద్యానాథః -

‘చక్షుఃప్రీతి ర్మనస్సన్తో సంకల్పార్థ ప్రలాపితా

జాగరః కార్య మరతి గ్లజాత్యాగోర్థ సంజ్వరః

ఉన్మాదో మూర్ఛనం చైవ చరమం మరణం విదుః,

అవస్థా ద్వాదశ మతాః కామశాస్త్రానుసారతః.’ ఇతి.

సంజ్వరలక్షణ మపి తే నై వోక్తం * ‘తాపాధిక్యం జ్వరో మతః.’ ఇతి - పక్షద్వయ మిదం భావప్రకాశే వ్యక్తమ్ :

‘దశధా మన్మథావస్థా భవే ద్ద్వాదశధా పునః.’ ఇతి.

అ త్రావస్థాప్రతిపాదనాత్ * అయోగవిప్రలంభశృంగారః - తథా చాహుః -

‘సంప్రాప్తః ప్రాగభావో య స్త మయోగం ప్రవక్షతే

క్రమేణ ధర్మత స్తత్ర తన్మతే రతి రీరితా.’

* రతిలక్షణం తు భావప్రకాశే -

‘సంపన్నైశ్చర్యసుఖయో రశేషగుణయు క్తయోః

నవయావనయోః శ్లాఘ్యప్రకృత్యోః శ్లాఘ్యరూపయోః

నారీపురుషయోః స్తుల్యా పరస్పరవిభావితా

స్పృహాహ్వాయా చిత్తవృత్తీ రతి రి త్యభిధీయతే.’ ఇతి.

అవస్థాభి స్తద్వృద్ధిక్రమ స్తేవ మిభిగ్నప్రకారః—రమ్యాలంబనదర్శనేన అభిలాషతః ప్ర థమం చక్షుఃప్రీతిః ప్రజాయతే, తతో మనస్సంక్లః, తతః సంకల్పః, సంకల్పితే వస్తు న్యాదరాతిశయేన గుణనుతిః, త త్రై వానురక్తచిత్తతయా అన్యత్ర క్రియాద్వేషః, త స్యాతిశయేన తాపః, తత్ప్రకషాసహిష్ణుత్వేన లజ్జాత్యాగః, తేన బుద్ధిశైధిల్యే స త్యున్మాదః, తేన బలక్షయే సతి మూర్ఛా, త దుద్రేకేణ మరణం, సంభవతి. ఇమా అవస్థాః అయోగవిప్రలంభే ప్రాయేణ భవన్తి, క్వచి త్ప్రవాసవిప్రలంబనా వపి.

అన.—నాయకుఁడు పయనము మాని మిత్రునితో అందులకారణము నిట్లు చెప్పచున్నాఁడు.—

శేతే శీతకరోఽమ్బుజే, కువలయద్వద్వా ద్వినిగ్గచ్ఛతి .
స్వచ్ఛా హక్తికసంహతి, ధవళిమా హైమిం లతా మఞ్చతి,
స్పర్శాత్ పద్మజకోశయో రభినవా యాన్తి స్రజః క్లాంతతా,
మే ఊత్పాతపరమ్పరా మమ సఖే, యాతాస్పృహం కృంతతి.

శీతకరః = చంద్రుఁడు (శీత = చల్లని - కరః = కిరణములు గలవాఁడు - అని అవయవార్థము), అమ్బుజే = తామరయందు, శేతే = పరున్నాఁడు; (ఇది యొకయు త్పాతము); స్వచ్ఛా = విమల మైన, హక్తిక సంహతిః = ముత్యముల మొత్తము, కువలయ ద్వద్వాత్ = కలువల జంటనుండి, వినిగ్గచ్ఛతి = వెడలుచున్నది; (ఇది యిం కొకయుత్పాతము); ధవళిమా = తెల్లదనము, హైమిమ్ = బంగారపు, లతామ్ = తీగను, అఞ్చతి = పొందుచున్నది; (బంగారుదీగ తెల్లబడినది అన్నమాట); (ఇది యింకొకయుత్పాతము); అభినవాః = క్రొత్త వైన, స్రజః = పూదండలు, పద్మజ కోశయోః = తామర మొగ్గలయొక్క, స్పర్శాత్ = తాకుడుచేత, క్లాంతతామ్ = వాడుదలను, యాన్తి = పొందుచున్నవి; (ఇది మఱియొకయుత్పాతము); సఖే = మిత్రుఁడా, ఏషా = ఈ, ఉత్పాత పరమ్పరా—ఉత్పాత = (రాగలయనర్థములను సూచించు) దుర్నిమిత్తములయొక్క - పరమ్పరా = వరుస, మమ = నాయొక్క, యాతాస్పృహమ్ = పయనంపుఁ గోరికను, కృంతతి = కోసివేయుచున్నది. (ఉత్పాత ము లగపడినప్పుడు పయనము సేయరా దని శాస్త్రము.)

ఇందు శీతక రామ్బుజ కువలయ హక్తిక హైమలతా పద్మజకోశ శబ్దములు సాధ్యవసానలక్షణచేత వరుసగా ముఖ హస్త నేత్ర బాష్ప మూర్తి స్తనములం దెలుపుచున్నవి. ఆ క్లేర్పడినయర్థము:—నాప్రయాణోద్యమముచే నాకాంతకుఁ గలిగినదుర్దశను వినుము: ముఖము అరచేత నెలకొన్నది; (ఇది చింతను తెలుపుచున్నది); కనుఁగవనుండి కన్నీటిబాట్టులు (తొలుదొల్తనే కాటుక నెల్లకడిగివైచినవి గావున) నిర్మలమైనవి వెలువడుచున్నవి; దేహము పాలిపోవుచున్నది; చనుఁగవకు తగిలి క్రొత్తపూదండలు వాడి పోవుచున్నవి. మిత్రమా యీయవశకునములచేత (నేను పోయినయెడల కాంతకు ప్రాణాపాయము గలుగు నని వెఱచి) ప్రయాణము మానుకొంటిని.—అనుట.

చపలాతిశయోక్తి, రూపకాతిశయోక్తి, విరోధము, విభావన—అలంకారములు.

నాయకుఁ డనుకూలుఁడు. నాయిక స్వాధీనపతిక. విప్రలంభశృంగారము.

‘పూర్వం కృతయాత్రానిశ్చయః సంప్రతి కుత స్తత్సన్నాహో ద్విరమ్య స్థితోఽసీతి సుహృదా పృష్టా నాయకః సకౌశల మాహ.—

శేత ఇతి.—శీతాః - కరాః కిరణా - యస్య సః శీతకర శ్చంద్రః, అమ్బుజే,
'శేతే నిశ్చలత్వే నావతిష్ఠతే, చంద్రో స్యాకాశా ద్భాగతే పద్మే నిపతన మి త్యేకో మ
హా సభూతపూర్వ ఉత్పాతః; తథా, స్వచ్ఛా విమలా, మా క్తికానాం - సంహతిః
సమూహః, కువలయద్వద్వా దుత్పలద్వయాత్, వినిగఽచ్చతి విశేషేణ బహి ర్ని ర్యాతి,

‘కరీంద్రో జీమూత వరాహ శబ్ద మ త్సాహి శు క్త్యుద్భవ వేణుజాని

ముక్తాఫలాని ప్రథితాని లోక తేషాం తు శుక్త్యుద్భవ మేవ భూరి.’

ఇతి రత్న కాస్త్రీ) ప్రసిద్ధా దుత్పత్తిస్థానా దన్యత్ర మా క్తికోత్పత్తి రన్య ఉత్పాతః;
ధవళిమా ధావశ్యం, హైమిం కనకమయీం, లతామ్, అచ్చతి ప్రాప్నోతి, నిసర్గేణ
పిశగ్న్యాః కనకలతాయాః ఆకస్మికవణాన్తరప్రాప్తి రపర ఉత్పాతః; అభినవాః,
స్రజః పుష్పమాలికాః, పద్మజకోశయోః పద్మకుట్మలయోః -

‘కోకోఽస్త్రీ కుట్మలే ఽర్థాఘ గుహ్యాఽక్లే కాస్త్రదివ్యయోః

గృహే దేహే పుస్తకాఘ పేశ్యా మసిపిధానక.’ ఇతి నా.,

స్పర్శాత్, క్లాంతతాం మ్లానతాం, యాన్తి ప్రాప్నువన్తి; అభినవత్వేన పూర్వ మమ్లా
నానా మేవ స్రజా మగ్ని వస్తుస్పర్శా దివ పక్షిలస్థలవర్తిత్వేన శీరయో రపి పద్మకు
ట్మలయోః స్పర్శాత్ సద్య ఏవ పరిమ్లానత్వం జాయత ఇ త్యుత్పాతాన్తరమ్; హే స
ఖే, ఎషా చంద్రోపాతాదిరూపా, ఉత్పాత పరమ్పరా - భావ్యనర్థసూచకాని విపరీతాని
నిమిత్తాని ఉత్పాతాః - తేషాం పరమ్పరా, మమ, యాత్రాస్పృహం కృంతతి ప్రయా
ణేచ్ఛాం చినత్తి * కృతీ చేదన ఇతి ధాతో స్తాదాదికా ల్లట్ * ‘శే ముచా
దీనా మి’తి నుమాగమః; ఎతా నుత్పాతా నీవత్క్య నివృత్తప్రయాణస్పృహోఽస్మి -
ఉత్పాతదర్శనే ప్రయాణనిషేధా దితిభావః - మత్ప్రియాణాత్ ప్రా గేవ జాతైః
ప్రయాణోత్తరభావినీం కాంతాయాః చరమదశాం సూచయద్భిః చింతాజ్ఞవైవర్ణ్యసం
తాపై ర్నివర్తితయాత్రాస్పృహోఽస్తితి వివక్షితాధికః.

అత్ర శీతక రామ్బుజ కువలయ మా క్తిక హేమలతా. పద్మజకోశ శబ్దాః సా
ధ్యవసానలక్షణయా క్రమేణ ముఖ హస్త నయన బాష్పబిందు మూర్తి స్తన పరాః;
అమ్బుజే శీతకరః శేత ఇత్యనైన ముఖస్య హస్తార్పితత్వం ప్రతిపాద్యతే, తెన * చి
ంతా వ్యజ్యతే; మా క్తికసంహతిః కువలయద్వద్వా ద్వినిగఽచ్చ తీ త్యనైన గళద్బాష్ప
బిందుపూర్ణనైత్రత్వం ప్రతిపాద్యతే, స్వచ్ఛేతి విశేషణేన బాష్పసంహ తేర్ని శ్చేషనివర్తి
తాజ్ఞానత్వం గమ్యతే, తెన బాష్పవృద్ధే రసల్పత్వం ప్రతీయతే, తెన దుఃఖ స్యోత్క
టత్వం వ్యజ్యతే; ధవళిమా హైమిం లతా మిత్యనైన తాపకృతం వైవర్ణ్యం ప్రతిపా
ద్యతే - తల్లక్షణం తు సాహిత్యచింతామణౌ -

‘వైవర్ణ్యం వర్ణభేదః స్యాత్ తాపకోకభయాదిభిః.’ ఇతి;

స్పర్శాత్ పఙ్కుజకోశయో రిత్యాదినా స్తనయుగళసజ్జమాత్రేణ స్రజః పరిఘానత్వం ప్రతిపాద్యతే, తేన విరహతాపప్రకషణః ప్రతీయతే.

అత్ర ప్రియప్రవాసరూపహేతుప్రసక్తిమాత్రేణ చింతాదిరూపకార్యస్య వణనాత్ * చపలాతిశయోక్తి రలంకారః; తథా ముఖాదీనాం విషయాణాం స్వవాచకశబ్దా నగృహీత్వా చంద్రాదివిషయవాచకశబ్దై రేవ ప్రతిపాదనాత్ * భేదేఽప్యభేద కల్పనరూపా అతిశయోక్తిః -

‘విషయ స్యానుపాదానా ద్విషయ్యపనిబధ్యతే

యత్ర సాఽతిశయోక్తిః స్యాత్ కవిప్రాధోక్తిజీవితా.’

ఇతి లక్షణాత్; తథా చంద్ర స్యాచ్ఛుశోపరిశయసవణానా ద్ద్రివ్యక్రియయో ర్విరోధ ఇతి * విరోధాలంకారః; సేమలతాయా ధావశ్యప్రతిపాదనా జ్ఞాతిగుణయో శ్చ విరోధ ఇతి * విరోధాలంకారః; కువలయా న్తుక్తాఫలోత్పత్తేః పఙ్కుజకుట్మలస్పర్శాత్ పుష్పమాలానాం ఘ్నానత్వసంభవస్య చ ప్రతిపాదనాత్ * అకారణాత్ కార్యోత్పత్తి రూపా విభావనా -

‘అకారణాత్ కార్యజన్మ చతుర్థేఽ స్యా ద్విభావనా.’ ఇతి;

విరోధభేదయో ర్విభావనాయా శ్చ అభేదాతిశయోక్తిసాపేక్షత్వాత్ తయా స హక్త్యా జ్ఞేభావేన * సంకరః; విరోధభేదయో ర్విభావనాయా శ్చ పరస్పరనైరపేక్ష్యాత్ * సంస్పృష్టిః; అతిశయోక్త్యో రపి త ధైవ * సంస్పృష్టిః; నాయకః * అనుకూలః -

‘ఎకాయత్తోఽనుకూలః స్యాత్, తుల్యాఽనేకత్ర దక్షిణః,

వ్యక్తాగా నిర్భయో ధృష్టా, గుహవిప్రియకృ చ్ఛతః.’

ఇతి లక్షణాత్; నాయకా * స్వాధీనపతికా -

‘స్వాధీనపతికా సా స్యా ద్యాం న ముఞ్చతి వల్లభః.’ ఇతి;

ప్రవాసప్రసక్తి హేతుకస్య చింతాదే ర్వృణ్ణనాత్ * ప్రవాసనిప్రలమ్భ శృంగారః.

అవ.--నాయకునిం దోడితేఁ బోయి వానిని లేక వానితోఁ గ్రీడించి వచ్చినదూ తిని సంభోగచిహ్నములచే నెఱింగి నాయక నిందించుట.--

దూ తీదం నయనోత్పలద్వయ మహేళా! తాన్తం నితాన్తం తవ,

స్వేదామ్భుకణికా లలాటఫలకే ముక్తాశ్రియం విభ్రతి,

నిశ్వాసాః ప్రచురీభవన్తి నితరాం, హః! హన్త! చంద్రాతపే కృతే.

యాతాయాతవశా ద్వృథా మమ కృతే శా న్తాసి కాన్తా

కాన్తాకృతే - కాన్త = సుందరమైన - ఆకృతే = మూర్తి గలదానా (కాం

తాకృతి యని సంబోధించుటయందు అత్యంతకోమలాంగివి గాన వెన్నెలకే బడలితిని

అని యభిప్రాయము), (హే) దూతి = (ఓసి) దూతీ, వృథా = వ్యర్థముగా, మమ
కృతే = నా కొఱకు, చంద్రాతపే = (పండు) వెన్నెలయందు, (ఆతప మనఁగా ఎం
డ - చంద్రాతప మనఁగా చంద్రునియెండ - అని యవయవాగ్ధము - ఆతపశబ్దముచే కో
మలాంగికి నీకు వెన్నెలసయితము ఎండవలె దుస్సహము గాదా యని ధ్వనితము), యా
తా...శాత్ — యాత = (నాయకునికడకు) పోవుట - ఆయాత = వచ్చుట - వశాత్
= (వీని) మూలముగా, శాస్త్రా = బడలినదానవు, అసి = అయితివి, హా హస్త =
అయ్యో పాపము! [బడలుట యెట్లు తెలియనాయె ననఁగా చెప్పుచున్నది]:—

తవ = నీదైన, ఇదమ్ = ఈ, నయన ఉత్పల ద్వయమ్ = కన్నులనెడు కలువలయొ
క్క జంట, నితాస్తమ్ = మిక్కిలి, తాస్తమ్ = వాడియున్నది; [పండువెన్నెల కలు
వలకును (కనులకును) మిక్కిలిహితముగాన, ఎంతయు శ్రమపడక గానియందు అవి వా
డవుగాన, అట్టివెన్నెలలోనే కలువలు (కన్నలు) మిక్కిలి వాడునట్లు శ్రమపడితివి అను
టచే మిక్కిలి శ్రమపడితివి - అని తాత్పర్యము]; స్వేద అమ్భః కణికాః = చెమట
నీటి బొట్లు, లలాట ఫలకే = పలకవంటి లలాటమందు, ముక్తా శ్రీయమ్ = ముతై
ముల సొంపును, బిభ్రతి = వహించుచున్నవి; (ముతై పుసిరికిఁ బోల్చుటచే చెమట య
ధికముగా నున్న దని యభిప్రాయము); నిశ్వాసాః = ఊర్పులు, ప్రచురీ భవంతి =
బహుశము లగుచున్నవి. ఇది బయటికి స్ఫురించునర్థము. దీనిగూఢార్థము:—

దూతీ నీవు సుందరాంగివి గావున నిన్నే మన్నా యకుఁడు గూడెను: నీకన్నలు వా
డుట, మొగమున చెమరుబొట్లు, నిట్టూర్పులబాహుశ్యము అనునివి సంభోగచిహ్నములు
ఇప్పటికిని నీయం దగపడుచున్నవి; నీపోక నానిమిత్తము వ్యర్థమే గాని నీనిమిత్తము న
ఫలమే అయినది;—అనుట. గూఢార్థానుగుణ పదప్రయోజన వివరణమెట్లు

న—నాయిక దూతియొక్క కన్నులకు కలువలసాటిని చెమటబొట్టులకు ముతైముల
సొంపును చెప్పట దూతి సుందరాంగి యగుటచేతను (సుందరాంగి యయినందున ఇట్టి
చెట్ట తనకుఁ బాటిల్లె ననుకడుపు మంటచేతను). చెమటబొట్టులకు ముతైములసా

టిని చెప్పక, వాని (శ్రీయమ్ =) సిరిని (సొంపును) చెప్పినతాత్పర్య మే మనఁగా -
ఈబడలికవలన నీకు సొంపు హెచ్చినదేగాని తగ్గలేదు, ఇప్పటియాయొప్పును గాంచిన
ఆనాయకుఁడు కామోద్రేకపరవశుఁడై వెండియు నిన్నుఁ గవయును జూనూ యని యె
త్తిపొడుచుట. ‘నితాస్తమ్’ ‘నితరామ్’ అనుట ‘నీబడలిక రాకపోకలవలనఁ గలి

గిన దైన ఇంతయధికముగా నుండదు, సంభోగమువలనఁ గలిగిన దైనందున ఇంత యధిక
ముగా నున్నది;’ అని దూతికి గానిగుట్టును నాయిక తాను కనిపట్టినట్లు సూచించుట
కు. ‘హా హస్త’ - ఈవిషాదము గాని? దూతినిగా పంపి తాను చెడినందులకును,

ఈగూఢనిందను నదురు బెదరు లేక సరకునేయక వినుచున్నదూతియొక్క దిట్టతనము
నకును. ‘ఆతపే’ అనుటచే - వెన్నెల (యెండవలె) చిక్కఁగా కాయుచున్నది,

ఇట్టితటపివెన్నెలలో రాకపోకలచే బడలిక తీటునుగాని కలుగదు, కావున నీబడలిక రాకపోకలచేఁ గలిగినది గాదు, సంభోగముచేతఁ గలిగినదే, అనియు, వెన్నెలకును గరం గునట్టి కోమలాంగివి గావున నిన్ను ఆతఁడు వలచె ననియు, భా. 'కాంతాకృతే' అనుటచే 'నీవు అందగత్తయివు, నిన్ను వానికడకుఁ బంపిన నిట్టి చెట్టు గలుగు నని ముందు ఆలోచించుకొనక నీవలనఁ జెడిచి ననియు, నీవు కరము ద్రోహిణివియు ననియు, భావములు.

ఇందు ఆకారగోపనరూప మైనది అవహిత్త యనుసంచారిభావము. రూపక విరోధ నిదర్శనా విష మాలంకారములు గలవు. ఏతత్సమవిషయక మైనయీ యమరుశ్లోకముం గనఁదగును:—

‘నిశ్శేషచ్యుతచందనం స్తనతటం, నిర్మృష్టరాగోఽధరో,
నేత్రే దూర మనజ్ఞానే, పులకితా తన్వీ త వేయం తనుః,
మిథ్యావాదిని, దూతి, తాన్ధవజన స్యాజ్ఞాతపీడాగమే,
వాపీం స్నాతు మితో గ తాసి న పున స్త స్యాధమ స్యాన్తికమ్.’

నాయక మానేతుం గత్వా స్వయ మేవ తేన సాకం విహృ త్యాగతాం తదనా గమననిమిత్త మన్య దేవ కిల్బిత్ ప్రకటయంతీం ఆస్యస్వేదజలకణై శ్చిహ్ని తాం దూతి కాం విటోపభోగదర్శనేన జాతేన్న్యా నాయికా చాతుర్యేణ మృద్ధాటనం కుర్వతీ ప్రాహ. —దూ తీతి. — హే దూతి, తవ, ఇదం, నయనే ఏవ ఉత్పలే ఇతి * రూప కసమాసః - తయో ద్వయం, నితాన్తమ్ అత్యన్తం, తాన్తం వ్లునమ్, అహో ఉత్పలస్య చంద్రికాయాం వ్లునత్వ మసంభావితం త ద ప్యధిక మి త్యాశ్చర్యమ్; తథా, స్వేదామ్భుకణికాః లలాట ఫలకే, ముక్తాక్రియం బిభ్రతి మాక్తికశోభాం వహన్తి; స్వేదోఽప్యనల్ప ఏ వేతి భావః -

‘పరిత్యక్తౌపి ముక్తః స్యాన్తుక్తా ముక్తాఫలే స్త్రియామ్.’ ఇతి నా.; నిశ్వాసాః, నితరాం, ప్రచురీభవన్తి బహుళాయన్తే -

‘ప్రభూతం ప్రచురం ప్రాజ్య మదభ్రం బహుళం బ హ్వి’ త్యమరః; హే, కాంతాకృతే రమణీయాకారే, మమ కృతే మ దగ్ధం * కృత ఇతి తాదర్థ్యేఽవ్యయమ్ * ‘అథై కృతే చ తాదర్థ్యే ద్వయ మ ప్యవ్యయ మి’ త్యభిధానాత్, వృథా వ్యథం, చంద్రితవే చంద్రికాయాం * ‘ప్రకాశో ద్యోత ఆతపః’ ఇ త్యమరః - సుకుమారాగ్న్యా స్తవ చంద్రికాఽ ప్యాతపకల్పా జా తే త్యాశయేన ఆతపశబ్దః, యా తాయాతవశాత్ మద్వల్లభగృహవత్కూని గతాగతవశాత్, శ్రాన్తాసి, హా హ నేతి పదద్వయోక్తి ర్విషాదాతిశయాత్ - విషాదో ఽత్ర దూతికాశ్రమదర్శనజనితః - స చ మృషాభూతః - కైతవే నాభినీయమానత్వాత్; ‘వృథా మమ కృతే శ్రాన్తా సీ’ త్యత్ర మత్కార్యం ప్ర త్యేవ తవ శ్రమో విఫలః స్వకార్యం ప్రతితు సఫల ఏ వె త్య

‘అక్షేపాఽన్యో విధా వ్యక్తే నిషేధే చ తిరోహితే.’

ఇతి లక్షణాత్; స విధి రపి ప్రతీయమానతయా ధ్వనిరూపః, తస్మాత్తస్మాత్ప్రసక్త ప్రాణవల్లభప్రయాణసన్నాహతూప కారణసామగ్రి సచ్ఛావేఽపి తాపభయరూపకార్యస్య అనుదయాత్ * విశేషోక్తి ర్నా మాలంకారః -

‘కారణేన వినా కార్య స్యోత్పత్తిః స్యా ద్విభావనా,

తత్సామగ్యా మనుత్పత్తి ర్విశేషోక్తి ర్నిగద్యతే.’

ఇతి లక్షణాత్; తాపభయానుదయం ప్ర త్యుత్తరవాక్యాగ్రస్య హేతుత్వే నూపన్యాసాత్ * కావ్యలిజ్జమ్; త చ్చ విశేషోక్తే రగ్గ మితి ద్వయోః * సంకరః. * భా విప్రవాసవిప్రలభ్యశ్చకారః. నాయికా * ప్రవత్స్యద్భర్తృకా.

అవ. — నాయకుడు నాయికను అలుకతీర్చుట. —

చత్సుర్జాడ్య మపైతు మానిని ముఖం సందర్శయ, శ్రోత్రయోః

పీయూషసుతిసౌఖ్య మస్తు మధురాం వాచం ప్రియే వ్యాహర,

తాపః శామ్యతు మే ప్రసాదశిశిరాం దృష్టిం శనైః పాతయ,

త్యక్త్వా దీర్ఘ మభూతపూర్వ మచిరా ద్రోషం సఖీదోషజమ్.

దీర్ఘమ్ = చాలనేపు ఉన్నట్టిదియు, అభూతపూర్వమ్ = మున్నెప్పుడును లేనిదియు (ఇంతవఱ కెన్నఁడును ఇంతటికినుక కలుగలే దని యర్థము; ఈరోషము అత్యుత్కట మని భా.), సఖీదోషజమ్ = చెలులయొక్క దౌష్ట్యముచేత పుట్టినదియను (అటులు కావలయు నని కల్లులు చెప్పి నిన్ను నాపై అలిగించినా రని యర్థము), (అయ్యవ్వి, రోషమ్ = కోపమును, త్యక్త్వా = మాని, మానిని = ఓ చిత్తసమున్నతిమంతురొకఁడా (నిజ మెఱుంగుదు వేని ఉదారస్వభావురాలవు గావున నీవే మన్నింతు వని యభిప్రాయము), ముఖం సందర్శయ = మొగమును చూపుము; (ఏల యన), మే = నాయొక్క; చత్సుర్జాడ్యమ్ - చత్సుః = కన్నులయొక్క - జాడ్యమ్ = మాంద్యము, అపైతు = పోవునుగాక, (ఇతరములను చూచుటచేత నాకు దృష్టి చెడినట్లయినది నీముఖముల గాంచి న వెండియు చూపు వచ్చినట్లగును - అని జాడ్యశబ్దస్వారస్యము); ప్రియే = ఓ ప్రేయసీ, మధురాం వాచం వ్యాహర = తీయని మాటను పలుకుము (అర్థముచేతను స్వరముచేతను ఇరుదెఱుంగులను మధురిమ : అర్థముచే నెట్లన ప్రసాదసూచక మగుటచేత, స్వరముచే నెట్లన వీణా కీర కోకి లాది స్వరములకన్న ప్రియ మగుటచేత); (ఏల యన), శ్రోత్రయోః = (నా) చెవులకు, పీ...ఖ్యమ్ = పీయూష = అమృతముయొక్క - సుతి = పోయుటయొక్క - సౌఖ్యమ్ = సుఖము, అస్తు = కలుగునుగాక, (ఇతర వాక్కులను వీణాదికములను వినుటచేత నాచెవులు గాయపడి చాపసిద్ధ మై యున్నవి,

నీపలుకు విన్న వానిగాయములు మాని అవి బ్రదుకును, మృతికన్న బ్రదుకెంతయుత్కృష్టమో నీపలుకులు ఇతరసుస్వరములకన్న అంతయుత్కృష్టములు అని యమృతసామ్యము వలనియభిప్రాయము); ప్రసా...రామ్—ప్రసాద=అనుగ్రహముచే - శిశిరామ్ = చల్లని దైన, దృష్టిమ్ = చూపును, శనైః = మెల్లఁగా, పాతయ = (నానై) పడవేయుము; (ఏల యన్న), మే తాపః శామ్యతు = నా తాపము శమించునుగాక. (తాపము ఇరుదెఱఁగులు - ఇంతసులువుగా నీవు ఆవంచకురాండ్రకల్లమాటలకు మోసపోయితి వనుదుఃఖము ఒకటి, నీపొందు లేనందునం గలిగినకామజ్వర మొకటి). కావ్యలింగము, నిదర్శన, పరికరము - అలం. వాక్కృతము సంగేచ్ఛారూప మయిననర్తము. నాయక ఖండిత. నాయకుఁడు సఖీవచనములు సత్యము లేని ధృష్టుఁడు, కా వేని అనుకూలుఁడు. సామము మానాపనయమోసాయము.

నాయకః సఖీభి రుత్పాదితేన ప్రథీయసా మానేన ముఖప్రదర్శన మే వాకుర్వతీం కృచ్ఛ్రాణ కిఞ్చిన్ముఖప్రదర్శనే క్రియమా జేఽపి మాన మాలమ్బమానాం చిరాత్ తత్త్వా జేఽపి నిష్ఠుర మే వాభాషమాణాం నిష్ఠురభాషణావసా నేఽపి రోషకషాయితా మేవ దృష్టి ముపరిష్టాత్ పాతయన్తీం నాయకాం ప్రియోక్తిభిః ప్రసాదయతి:—

చక్షు రితి—హే మానిని - మే మను - చక్షుషోః జాడ్యం జడత్వం స్తబ్ధత్వం - త్వన్ముఖదర్శనాలాభజనిత చిన్తాపారవశ్య ప్రయుక్తం * రూపగ్రహణాత్మమత్స్యమి త్యర్థః -

‘జడః స్తబ్ధ బుద్ధిహీనే గ్రహగ్రస్తే చ వాచ్యవత్.’ ఇతి నా.- అపైతు అపగచ్ఛతు - ముఖం సందర్శయ - త్వన్ముఖానవలొకనజన్యస్య నయనజాడ్యస్య త్వన్ముఖావలొకనైకపరిహార్యత్వా నితి భావః, హే ప్రియే మే శ్రోత్రయోః - పీయూషస్రుతి రమృత ప్రావః * ‘పీయూష మమృతం సు ధా’ త్యమరః - తేనయత్ - సౌఖ్యం సుఖం - తత్ - తాదృశ మి త్యర్థః * స్వాధై ష్యజ్ఞో - అస్తు భవతు - మధురాం ప్రియాం * స్వాదు ప్రియా తు మధురా వి’ త్యమరః - వాచం - వ్యాహరణదీరయ - మానం పరుషభాషణాని చ విహాయ సరళయా వాచా కర్ణయోః సుఖం జనయే త్యర్థః, మే - తాపః కామజః సంతాపః - శామ్యతు శాన్తి ముపయాతు - దీర్ఘం చిరస్థాయినం - పూర్వం భూతో భూతపూర్వః * ‘భూతపూర్వే చర డి’తి నిర్దేశా త్పూర్వశబ్దస్య పరనిపాతః - భూతపూర్వో న భవ తీ త్యభూతపూర్వః - కదాఽపి ప్రా గేవం న జాత మి త్యర్థః - అత్యుత్కట మితి భావః - సఖీనాం - దోషాన్ స్పృహవాదరూపాత్ - జాత స్తం - న తు విద్యమాన మదీయదోష ప్రభవమితి భావః - రోషం కోప - మచిరా చ్ఛీఘ్రం - త్యక్త్వా - శిశిరాం శీతలాం -

‘సుషిమః శిశిరో జడః

తుషారః శీతలః శీతో హిమః స ప్తాన్యలిప్తకాః.’ ఇ త్యమరః -

దృష్టిం - శనైః పాతయ మద్దం ప్రసారయ - మ యీతి శేషః - సఖీనా మన్మతో
క్తిభిః నిరపరాధ మ య్యేతాదృశో దీప్యరోషః కర్తుం నూచితః - తస్మా దుగ్రదృష్టి
మపహాయ శిశిరయా సౌమ్యదృష్ట్యా తాపం నివర్తయే త్యర్థః; * సర్వత్ర ప్రాథనా
యాం లోట్.

ఇహ సర్వత్ర పూర్వోత్తరవాక్యాధ్యాయో ద్ధైతు హేతుమద్భావాపన్నత్వాత్
వాక్యాధ్యాయో హేతుకం * కావ్యలింగ మలంకారః; పీయూష స్రుతిసౌఖ్య మి త్యత్ర పీ
యూషస్రుతిసాధ్యసౌఖ్యస్య వాగ్వాప్యపారసాధ్యత్వాద్యోగాత్ తత్సదృశం సౌఖ్య
మితి సాదృశ్యాత్కైపాత్ * నిదర్శనాలంకారభేదః; దీప్య మి త్యాదిరోషవిశేషణత్రయ
స్య తత్పరిగ్రహనాచిత్యాభిప్రాయగర్భత్వాత్ * పరికరః; ప్రసాదశిశిరా మితి దృష్టి
విశేషణ స్యాఽపి తాపనివర్తకసామర్థ్యాభిప్రాయగర్భత్వాత్ * పరికరః; ఏతేషా
మన్యోన్యనైరపేక్ష్యాత్ * సంసృష్టిః; ద్వితీయపరికర సోత్తరార్థగకావ్యలింగం ప్రత్య
జ్ఞత్వాత్ తయో రుభయోః * సంకరః. * మానవిప్రలమ్భశృంగారః. వా
క్యకృతం సక్లేచ్ఛారూపం * సర్వ. నాయికా * ఖణ్డితా. నాయకః *
సఖీవచనస్య సత్యత్వే * ధృష్టః - అసత్యత్వే అనుకూలః. * సామాఖ్యః ప్ర
థమో మానాపనయ నూపాయః; సామాద్యపాయస్వరూపం సాహిత్యచింతామణౌ
ప్రదర్శితమ్ -

‘సామ్నా భేదేన దానెన న త్యుపేక్షా రసాన్తరైః
మానాపనయనం తాసా ముపాయైః షడ్భి రాచరేత్.
తత్ర చాటువచః సామ, భేద స్తత్సఖ్యుపార్జనం,
దానం వ్యాజేన భూషాదేః ప్రదానం, పదయో ర్నతిః,
ధైర్యాలమ్బ ఉపేక్షా స్యా, ద్రసోత్పాదో రసాన్తరమ్.’ ఇతి.

అవ.—పొలయలుక పూనిన దై ప్రియుఁడు వచ్చినపుడు మానమునకును అతఁడు
పోయినంతట తాపమునకును పా లగుచున్న నాయకం గాంచి భేదపడి తదవస్థను తత్సా
ఖి యొక తె మఱియొక తెతో చెప్పట.—

మానమ్మానమనా మనా గపి న తం నాలోక తే వల్లభం,
నిర్యాతే దయితే నిరన్తర మియం బాలా పరం తప్యతే,
ఆనీతే రమణే బలాత్ పరిజనై ర్భాసం సమాలమ్బితే,
ధత్తై కణ్ఠగతా నసూక్ ప్రియతమే నిర్గన్తుకామే పునః. ౨౫

మాన...నాః—మాన = కోపముచేత - మ్మాన = వాడిపోయిన - మనాః=
చిత్తముగల దైన (మ్మాన మనుటచే ఆచి త్తము పువ్వువంటిదియు కోపము ఎండవంటిదియు

ననియు ఈకోపముచే ఆమెహృదయము తల్లిడిల్లిపోవుచున్న దనియు భా.), ఇయం బాలా = ఈ చిన్నది (తెలియమిచే ఇట్లు చేయుచున్న దని బాలాశబ్దస్వారస్యము - మఱియు నిట బాలాశబ్దమునకు పదియా టేండ్లకు కొంచెమే లోపుది మధ్య యగ్గముగాని, అంతకన్న తక్కువవయసుది ముగ్ధ యగ్గము కాదు), సతమ్ = ప్రణమిల్లిన, వల్లభమ్ = కారతుని, మానాక్ అపి = ఇంమక యేనియు, న ఆలోకతే = చూడదు, చయితే నిర్యాతే (సతి) = కాంతుఁడు వెడిలిపోయినవాఁడు (కాఁగా), నిరన్తరమ్ = అవధి లేకుండు, పరమ్ = మిక్కిలి, తప్యతే = యజ్ఞించుచున్నది; రమణే బలాత్ పరిజ్ఞనైః ఆనీతే (సతి) = రమణుఁడు బలాత్కారముచేత సేవకులచేత తేబడినవాఁడు (కాఁగా), మానం సమాలంబితే = మానము చాల్చును (= అతనితో పలుకదు), ప్రియ తమే పునః నిర్గన్తు కామే (సతి) = ప్రియతముఁడు వెండియు వెలువడఁ గోర్చికల వాఁడు (కాఁగా), కణ్ఠ గతాన్ = కంఠమం దున్న నానినిగా, అనూన్ = ప్రాణము లను, ధత్తే = ధరించును, (ప్రాణములను కంఠములో నుంచుకొనును - అనఁగా - దే హోమును వదలిపోవునప్పుడు ప్రాణములు కడపట కంఠమునుండి పోవును గావున చావు నట్లు సిద్ధ మగు నని యగ్గము.) ఇందు నాయకునిచే ఉపేక్ష యనుపంచ వేషోపాయము ప్రయోగింపబడినది. కంఠగతప్రాణ యగు ననుటచే ఆయుపాయముచే మానము చాల వఱకు పోయిన దని భా. కారకదీపకాలంకారము. మానవి ప్రలంభశృంగారము. నాయిక మధ్యాధీర కలహాంతరితయు. నాయకుడు ధృష్టుఁడు.

ప్రవృద్ధై ప్రణయకలహే ప్రియే దృష్టే మాసమ్ అదృష్టే తాపం చ భజమానాం నాయికా మాలోక్య మనసి భిద్యమానా కాచిత్ తస్యాః సఖీ తదవస్థా మన్యసైన్య కథయతి:—మా నేతి.—మానే—స్థానం క్షీణహర్షం మమో యస్యాః సా త ధోక్తా— ఇయం పురోవర్తినీ - బాలా అత్ర బాలాశబ్దేన కిచ్చిదూనషాడశవర్షా మధ్యా వివక్షి తా - స తు తదూనముగ్ధా - తస్యాః స్తోకనిష్ఫలమానత్వా దీదృగనల్పసఫలమాన శాలినీత్వాయోగాత్ - ముగ్ధాయాః స్తోకనిష్ఫలమానశాలినీత్వం సాహిత్యచింతామ నో గుఱిక్యతమ్ -

‘మ గ్ధోద్యద్యోవనా మూఢా లజ్జావిజితమన్తథా

సఖీనాం పరతన్త్రా చ నిష్ఫలస్తోకమానభాక్.’ ఇతి -

అషాడశాబ్దా బా లేలి వ్యవహార స్తు కామశాస్త్రే ప్రదర్శితః -

‘బాలా సా షాడశాబ్దాత్, తదుపరి తరుణీ త్రింశతో యావ దూర్ధ్వం,

ప్రౌఢా స్యాత్ పశ్చిపశ్చాశదవధి, పరతో వృద్ధతా మెలి నారీ.’ ఇతి -

నతరం ప్రణతం - * నత్యాఖ్యమానాపనయ సూపాయానుష్ఠానతత్పర మి త్యర్థః - వల్ల

భంప్రియం-మనా గీష దపి - * ‘కిచ్చి న్ననా గల్పు మ పీత్యమరః - నాలోకతే న

పశ్యతి - అనునయ స్యాదౌ మన్యూద్రేకహేతుత్వా ది త్యక్తః; వయితే ప్రియ - ని
ర్యాతే నిగ్ధతే - ఉపేక్షా మన్తరేణ నేయ ముపాయాన్తరేణ సా ధ్యతి నిర్వయా ఉ
పేక్ష్య గతే స తీతి యావత్ - నిగ్ధత మన్తర మవధి ర్విష్టికా కన్తనీ త ద్యథా భవ
తి తథా నిరన్తరం సంతత మి త్యక్తః -

‘అన్తరం వివరాన్తర్థి భేదే ష్వవధి ర్స్థియోః

అవకాశావసరయో స్తాదన్తర్థాన్తర్థయో రపి.’ ఇతి నా.-

పర మత్యన్తం - తప్యతే - అవధిరి తోఽపి స్వయ మే వాగ త్యానునయకా ప్రియః
కి మితి మ యో వెక్షిత ఇతి పశ్యాత్తాపం భవత ఇ త్యక్తః; కమణే కాన్తే - చింతి
ర్నాయకాసంబద్ధిభిః - య ద్వా సభీరాస్యాదిభిః - య ద్వా పీతమర్దాదిభిః నాయక
వైక నర్త సచివైః - * పీతమర్దాదీనాం స్వరూపం సాహిత్యచిన్తామణౌ కథితమ్ -

‘తత్సహాయః పీతమర్ద విట చేట విదూషకాః.

పీతమర్దః సమీపస్థః కార్యాలోచనకోవిదః.

కామకాన్త్రహస్యానా ముపదేష్టా విటః స్పృతః.

చేటః సంధాననిపుణో, హాస్యకారీ విదూషకః.’ ఇతి -

బలా దానీతే బలా త్కారేణాగమితే సతి - మాన - సమాలమ్బతే ఆశ్రయతే - వియో
గితాప్రకర్షణ మన్దవేగతా మాపన్న స్యాపి కోపస్య సాపరాధప్రియముఖదర్శనవకాత్
కింఞ్చిత్ పునరుల్లసితత్వా దితి భావః; ప్రియతమే పునః నిగ్ధన్తం కామోఽభిలాషో
యస్య తస్మిన్ - భాషితాఽపి న భాషతే కి మత్ర వృథావస్థానేన ఇతి సామాయం
నిర్యాతు ముద్యుక్తే స తీత్యక్తః - కణ్ఠగతాకా అసూకా ప్రాణాకా * ‘పుంసి భూ
మ్నైస్సవః ప్రాణా ఇత్యమరః - ధత్తే పునర్వియోగప్రసక్త్యా విజృమ్భమానేన దాస్య
హతాపేన కణ్ఠగతప్రాణా భవ తీ త్యక్తః - జీవితసంశయే ప్రసక్తాఽపి మానం న మా
ఇచ్చి త్యహో కియ దస్యా మాఘ్య మితి భావః. నాయకనిగ్ధతుసన్నాహమాత్మేణ నా
యికాయాః ప్రాణసంకటప్రసక్తై రుపవన్తనా దుపేక్షారూప పశ్చిమోపాయ ప్రయో
క్తం మాన స్యాల్పవశిష్టత్వం వ్యజ్యతే.

* స్వభావోక్తిః; కర్తృకారకస్య క్రమికానకక్రియాన్వయత్వాత్ * కారక
దీపకాలంకారః; లక్షణం తూక్తమ్. * మానవిప్రలమ్బశృంగారః. శాంత

కా మత్యన్తా ధీరా * కలహోన్తరితా చ -

‘జాహత్ కాన్త పరానుద్య పశ్యాత్తాపసుఖనివృతా

కలహోన్తరితా నామ నూరిభిః పరిక్రితా.’

నాయకా * ధృష్టః.

అవ. — ఒకానొక హాయిలుక త్రియం గాంచి వేదురుగొన్న యొక కామకుడు. తన వేడుక చెలికానిమోల ఆమెను వర్ణించుచున్నాడు. —

కర్ణారున్దుడ మేవ కొకిలరుతం తస్యాః శృతే భాషితే,
చన్ద్రే లోకరుచి స్తదాననరుచేః ప్రా గేవ సందర్శనాత్,
చక్షుక్తిలన మేవ తన్నయనయో రగ్రగే మృగీణాం వరం,
హైమీ వ ల్లపి తావ దేవ లలితా యావ న్న సా లక్ష్మతే.

తస్యాః భాషితే శృతే (సతి) = ఆసుందరియొక్క మాట వినబడియె నేని, కొకిల రుతమ్ = (దానితోడితారతమ్యముచేత) కోయిల కూత, కర్ణా...వ — కర్ణ = చెవులకు - అరున్దుడమ్ ఏవ = నిశ్చయముగా ఆయువుపట్టును బాధించునది - (అనగా చెవులను చంపునది, అనగా చెవులకు అత్యంతపీడాకరము అని యర్థము), (అగు న ని శేషము; తత్ ఆననరుచేః సందర్శనాత్ ప్రాక్ ఏవ. — ఆచెలువయొక్క ముఖకాంతియొక్క (ముఖకాంతిని) చూచుటకు ముందు మాత్రమే, చన్ద్రే = చంద్రునియందు, లోక రుచిః = జనులయొక్క యభిలాష, (ఉండు నని శేషము), (ఏవకారముచే అనంతరము నిశ్చయముగా ఆయభిలాష యుండెదని భా., ఈమెమొగమును గాంచినకన్న లతో చంద్రునిం గాంచిన రోత గలుగు ననియు, చంద్రునికన్న ఆముఖము లెక్కలేని మడుంగులు దర్శనీయ మనియు భా.); తత్ నయనయోః = ఆసుందరియొక్క నేత్రము లయొక్క, అగ్రే = ముందట, మృగీణామ్ = ఆడులేళ్ళకు, చక్షుక్తిలన మేవ — చక్షుః = కన్నలయొక్క (కన్నలను) - మీలన మేవ = మూసికొనుట యే, వరమ్ = మేలు, (లేళ్ళు కన్నలు మూసికొనినచో వానికనులకు నాయికానేత్రములతో తారతమ్య పరీక్ష ఉండదు, తమ నేత్రములయధనుత వెల్లడి కాక యుండును, ప్రత్యక్షావమానము తప్పు ను అని భా., ఏవకార మునకు - ఆమె నేత్రములతో తారతమ్యమున లేడినేత్రముల యధమతయందు సందేహము లే దని - యభిప్రాయము.); సా = ఆసుందరి, యావత్ = ఎంతకాలము, న లక్ష్మతే = చూడబడదో, తావ దేవ = అంతకాలమే, హైమీ = స్వర్ణమయమైన, వల్లీ అపి = తీగ సయితము, లలితా = మనోహరమయినది, (ఆచెలువువల్లెమీనిసోయగము బంగారుతీగయందు సున్న యని భావము. ఏవకారమునకు నిశ్చయ మర్థము; అపిశబ్దముచే కడమలతలనూట చెప్పవలయునా యనుట). అప్రస్తుతప్రశంస, వ్యతిరేకము, సంబంధాతిశయోక్తియు ఆలం. — అయోగవిప్రలంభశృంగారము. నాయిక పరకీయ.

నిస్తులరూపవిభవమాదికాలినీం కాశ్చిత్ తరుణీం విలాక్య తరళచిత్తతాం ప్రాప్తః కామీ నర్తనచివ స్యాగ్రే తాం మనస్తారళ్ళకారిణీం వర్ణయతి. — క ర్ణైతి. — తస్యాః మయా విలాకితాయాః సుందర్యాః - భాషితే వచసి - శృతే సతి - కొకిలరు

తం - కర్ణయోః - అరున్తుద మేవ అతిపీడాకర మేవ - భవతీతి శేషః - తదుక్తిశ్రవణా
నన్తర మత్యంతం బాధత ఇత్యర్థః - న తు మనా గపి ప్రా గివ శ్రుతిసుభగతాం ప్ర
తిపద్యత ఇ త్యేవకారాభిప్రాయః - ఎతేన కర్ణస్వరస్య సర్వాతిశాయిమాధుర్యశాలి
త్వం ద్యోత్యతే, * అరున్తుద స్తు మర్తస్పృ గి' త్యమరః; తథా, చ న్దే - లోకయచి
జ్జనానా మభిలాషః -

‘రుచి స్తు కిరణే కాంతా వభిషక్తాభిలాషయోః.’ ఇ త్యమరః -

తదాననరుచే స్తన్ముఖకాన్తేః - సందర్శనాత్ - ప్రాక్ పూర్వ - మేవ - వర్తత ఇతి
శేషః - తదాననరుచిసందర్శనానన్తరం తు నివర్తతే నిస్సారత్వబుద్ధి రుదయ తీ త్యే
వకారాభిప్రాయః - ఎతేన తదాననస్య చన్ద్రా ద పృథివీలాకోత్తరసౌందర్యశాలిత్వం
ద్యోత్యతే; తథా, తన్నయనయో స్తస్యాః సేత్రయో - రగ్ర - మృగీణా కురక్ష్ణాజ్ఞ
నానాం - చక్షుర్మీలనం నిజనేత్రాణాం పత్తభిః ప్రచ్ఛాదన - మేవ -వరం మనాస్పి
యం - తత్కాలప్రసజ్యమానలాఘవపరిహారేణ ప్రాప్సిద్ధగౌరవపరిత్రాణసంభవా దితి
భావః - చక్షూంషి సమ్య జ్ఞిమీల్య తద్విక్రమప్రకాశనే తు పూర్వగౌరవహాని
ర్న స్యాత్ - ఉత్కృష్టసన్నిధౌ రమ్యాణా మ ప్యరమ్యత్వే నాభాసమానత్వా ది
త్యేవకారాభిప్రాయః - ఎతేన తన్నయనయో ర్నిఖిలహరిణాజ్ఞనానయన దుర్లభవిస్తా
రతారశ్యాదిగుణ సంపన్నత్వం ద్యోత్యతే; సా సుస్థరీ యావత్ - న లక్ష్మ్యతే న
దృష్టివినుయ్యాక్రియతే-తావ దేవ - హైమి వల్లీ హిరన్మయీ లతా - అపి - కిము తా
స్య దితి భావః - లలితా నునూరమా - గుణాద్భుతవస్త్రసుభవ స్యాస్య త్రారుచే
ర్హృదయా ది త్యేవకారాభిప్రాయః - ఎతేన కనకప్రభాతిశాయినీ తదన్తర్యుతి రితి
ద్యోత్యతే.

అత్ర కొకిలరుతకర్ణారున్తుదభావాదిరూపాప్రస్తుతకారణప్రతీతేః * అప్రస్తుతప్ర
శంసాభేదః; ఉపమానభూతకొకిలరుతాద్యపెక్షయా నాయికావాగాదిరూపాణా ము
పమేయానా మాధిక్యస్య వర్ణనాత్ * వ్యతిరేక శ్చ; తా చ కొకిలరుతాదీనాం కర్ణా
రున్తుదత్వాద్యసంబంధేఽపి తత్సంబంధకల్పనరూపయా * అతిశయో క్త్యానుగృహీతా వి
తి తస్యా స్తయో శ్చగ్గోజ్జిభావేన * సంకరః; వ్యతిరేకాప్రస్తుతప్రశంసయో స్తు ఎ
క మేవ వాక్యాన్తమాత్రేణ సహోత్థానా దేకవాచకానుప్రవేశ * సంకరః. * అ
యోగవిప్రలఘుశృంగారః. నాయికా * పరకీయా.

ఇతి శ్రీవేంకటపండిత రాయసార్వభౌమేన

వి ర చి తా

శృంగార చంద్రి కా ఖ్యా

పుష్పకాణవిలాసవ్యాఖ్యా.